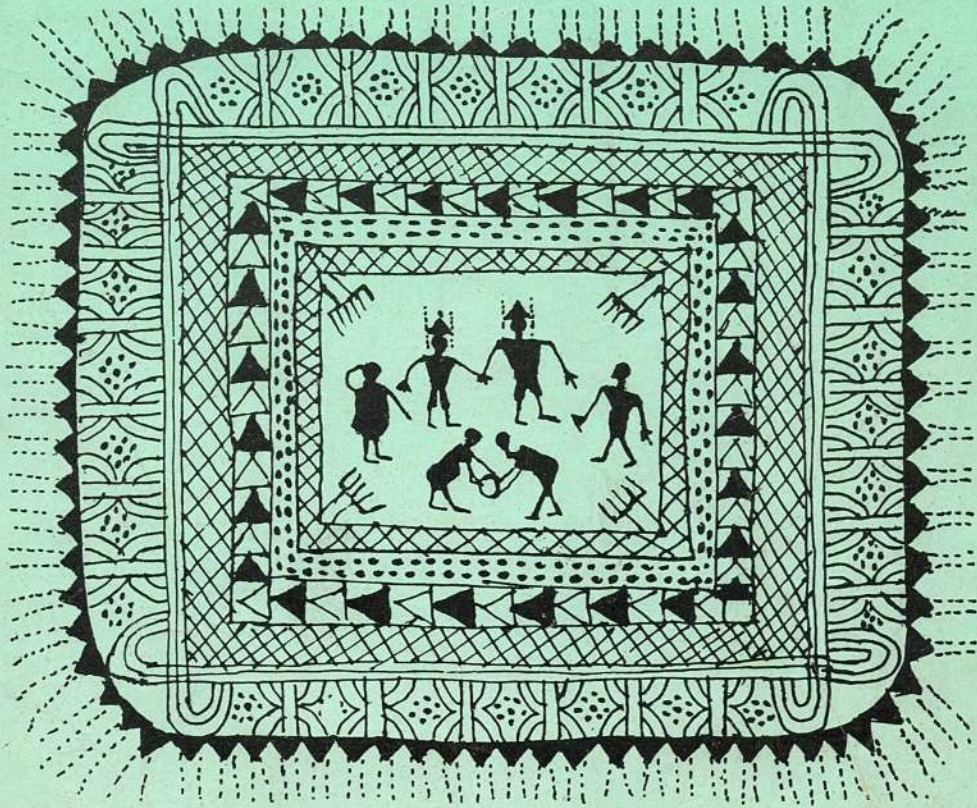

आदिवासी संशोधन पत्रिका
TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Pune

Vol. XV, No. 1)

(March, 1993

आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Pune

Vol. XV, No. 1)

(March, 1993

EDITORIAL

We have great pleasure in bringing out this issue of the Bulletin. The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on first hand field research and observations on various aspects related to tribal life, culture and development.

In the article, 'Forest Laws and Policies' by Sharad Kulkarni, we come across various Forest Acts made from time to time alongwith the historical background of these Acts. This article also provides information on the various categories of forests in the context of National Policy for forest development.

Dr. V.S. Kulkarni in his article, 'Malnutrition among Tribals-Anthropometric Results' has discussed about nutritional status based on the Anthropometric measurements. Findings are based on his study among the Mahadeo Koli, Pawara and Bhil tribal communities.

In the article 'Trends of Alcoholism among the Tribals of Southern Rajasthan' Dr. S.C. Rajora analyses the traditional importance attached to liquor by the Bhil community of Southern Rajasthan.

The report of the Sub Committee (under the Chairmanship of Shri. D.M. Sukhatankar) appointed by the State Planning Board for an indepth study of the various schemes under Tribal Sub Plan - recommends that the Planning for Tribal Development should be done by the Tribal Development Department.

John Gaikwad has discussed different components of various sectors which have a potential in the development of the tribals. He notes that the anthropological approach to the formulation of the development programme and policies suggests to involve specialists from all fields of study relevant for development, including social workers and administrators.

Prof. R.K. Mutatkar and Dr. P.R. Dubhashi have reviewed the book 'Approaches and Strategies for Tribal Development in Maharashtra,' written by Dr. Laxminarayana. Prof. R.K. Mutatkar observes that it is a comprehensive review of policies and infra-structure development. Dr. P.R. Dubhashi observes that the comprehensive analysis would be certainly useful to all those who are interested in the subject.

In the Marathi Section the article 'Adivasincha Kalpa-Vriksha' by Shri. R.D. Kothari delineates the significance of Mahu tree in the life and culture of the Tribals with special reference to the tribals in Western India.

An article by Ujwala Thorat highlights the importance of Ashram Schools in the education of Tribal students.

Shri. L.W. Khole has discussed certain important aspects regarding planning of Primary Health Centres in 'Tribal Sub Plan Area during 8th Five Year Plan.'

Prof. N.K. Kulthe enumerates the differential and distinctive background of tribal and non-tribal students in colleges with special reference to colleges at Shahada in District Dhulia. He observes that the tribal students lag far behind the non-tribal students in every respect owing to their family and emotional background and other factors.

Robin Tribhuwan and Priti Tribhuwan have discussed various facets of community development. They opine that the peoples' participation is certainly vital in the process of transformation.

It is hoped that the articles presented in this issue will enable further and deeper insight into the problems and issues which in turn would help in planning and implementation of the relevant programmes for the tribal communities. We hope that the material in this issue will be of immense help to the Administrators, Executives, Social Scientists, Research Scholars and General readers too.

N.P. BHANAGE

TRIBAL RESEARCH BULLETIN
vol. XV, No.1 March, 1993
A Bi - Annual Journal of
Tribal Research & Training Institute,
Pune - 411001,
Regd. No. RN 37438 - 79

CONTENTS

	Editorial	Pages
	1) Forest Laws and Policies By - Sharad Kulkarni	5
	2) Malnutrition Among Tribals : Anthropometric Results. By- Dr.V.S.Kulkarni	11
	3) Trends of Alcoholism among the Tribals of Southern Rajasthan By - Dr. S.C. Rajora	27
	4) Report of the Sub-Committee (under the Chairmanship of Shri D.M. Sukhatankar) Appointed by the State Planning Board.	31
	5) Tribal Sub-Plan Priorities By - Gaikwad John S.	37
	6) Book Review	42
	7) आदिवासींचा कल्पवृक्ष - आर. डी. कोठारी	44
	8) शासकीय आश्रमशाळा : निगडोळ - एक उल्लेखनीय आश्रमशाळा - उज्ज्वला प्र. थोरात.	45
	9) आठव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात नव्याने सुरू करावयाच्या प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे नियोजन - ल.वा. खोले.	47
	10) आदिवासी आणि बिगर आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थी - विद्यार्थिनींच्या समायोजन समस्यांचा तुलनात्मक अभ्यास. - प्रा. नंदकुमार कुलथे.	51
	11) सामाजिक विकास स्वतःला मदत करण्यासाठी केलेले समग्र प्रयत्न - रॉबिन त्रिभुवन - प्रीती त्रिभुवन.	56
	12) संस्था परिचय, वृत्तविशेष, शासननिर्णय.	59

Editor : N.P.BHANAGE

Associate Editor : JOHN GAIKWAD

Publisher : N.P. BHANAGE
I.A.S.
Tribal Research
and Training
Institute,
M.S. Pune-1.

Printer : MANAGER
Photo Zinco Press,
Pune - 1.

FOREST LAWS AND POLICIES

Sharad Kulkarni

INTRODUCTION :

Large scale deforestation has brought India on the brink of ecological collapse. Heavy damages caused by floods have become an order of the day. Scarcity of fuel/wood has reached an alarming proportion. There is a steep fall in the supply of essential forest produce. Forests are destroyed at an alarming rate.

On the other hand demand for forest produce has increased considerably. Consumption of paper is increasing in geometric proportion. Increased consumption of man-made fibres is resulting in a large scale destruction of trees for pulp. Ever-rising prices and growing scarcity of kerosene are compelling the rural and urban poor to use charcoal and wood as fuel. Cowdung is used as fuel and can no more be used as fertiliser.

How to bridge this everwidening gap between the decrease in supply and increase in demand for forest based products? The Government is trying to do so by initiating social forestry projects, restricting forest dwellers' rights over forest land and forest produce and raising para-military forces to protect forests and tightening it's control. It can be easily realised that these measures have only a very limited chance of success. Forests can never be protected without the active support of forest dwellers which will come forth only when the forest dwellers have a stake in protecting forests. What we really need is a genuine social forest policy that increases people's participation in the development and conservation of forests. Forests can be and will be protected only by the people and they will do this only when they are protected for the people and not for augmenting Government revenue. It is necessary to take a brief review of

the forest policy and legislation from this point of view.

Before British Rule :

Before the advent of the British Rule in India, there were customary restrictions on the uses of forests. Certain type of trees were regarded as sacred and never cut. Certain areas were regarded as 'Deveraya' (God's groves) and not a living leaf was allowed to be taken from these areas. Even today, we find such Devaraya's in natural condition though their condition is rapidly worsening¹.

British Rule :

British realised the commercial value of forests and for the first time tried to establish a rigid control over the uses of forests. A Memorandum providing guidelines restricting the forests dwellers' rights over forests was issued in August 1855 and was later modified in 1894. The guidelines advocated strict restrictions on people's rights over forests.

Forest Act 1865 :

The first Act to give effect to rules for the management and preservation of forests was passed in 1865. The Act empowered the Government to declare any land covered with trees or brush-wood as Government forests and to make rules regarding the management of the same. The Act came into effect on May 1st, 1865.

Indian Forest Act 1878 :

The Indian Forest Act of 1878 repealed the 1865 Act. It was more comprehensive than the earlier one. Forests were divided into (1) reserve forests (2) protected forests and (3) village forests. Several restrictions were put on the people's rights over forest land and produce in the protected and

the reserved forests. Thus the 1878 Act continued and extended the Government policy of establishing control over forests. It also made several provisions for the imposition of duty on timber. This duty later became one of the major sources of Government revenue.

National Forest Policy - 1884 :

The British Government declared its forest policy by a resolution on the 19th October 1884. The Policy emphasised the need for State Control over forests and the need to exploit forests for the purposes of augmenting the State revenue. It paved the way for the regulation of rights and privileges of forest dwellers over forest land and produce.

Indian Forest Act 1927 :

The Government of India enacted a very comprehensive Act in 1927 which contained all the major provisions of the earlier Act and the Amendments made thereto including those relating to the duty on timber. This Act is still in force, together with several amendments made by the State Governments.

Main provisions in this Act are discussed below :-

It is stated in the very beginning that, '(it is), an Act to consolidate the law relating to forests, the transit of forest produce and the duty leviable on timber and other forest produce.' Thus, there is a clear emphasis on revenue yielding aspect of forests.

Forests are divided into three categories viz. reserved forests, protected forests and village forests.

Reserved Forests :

The Government was given right to declare any forest land or wasteland which was the property of the Government as reserved forests. To constitute a reserve forest, the Government was to issue a notification and appoint a forest settlement officer who was to record and scrutinise the rights of persons over forest land and forest produce. The persons claiming any right was to appear before the forest settlement officer and get this claims recorded. Rights in respect of which no claim was made were to be extinguished. A provision was

made to appeal against the order of the Forest Settlement Officer by a petition in writing. After the procedure laid down was over, the forest was deemed to be a reserved forest. The rights acquired and granted by the Forest Settlement Officer could be alienated only by succession or by way of grant, sale, lease etc. only with the sanction of the Local Government. Timber or other forest produce obtained in exercise of such rights was to be sold or bartered only in a way as laid down in the Act and the rules.

Protected Forests :

The Government was given right to declare any forest land or wasteland which was the property of government and which was not included in reserved forests as Protected Forests. The Local Governments were authorised to record and admit or reject claims of rights of private persons over forest land and produce. The Government was authorised to declare any class of trees in a protected forest as reserved. It was also empowered to close a portion of such forest to private person for a term not exceeding twenty years. It could also prohibit quarrying of stones, burning of lime or charcoal, collection of forest produce and grazing. The Government was authorised to make rules regulating the cutting, sawing, conversion and removal of trees and timber and the collection, manufacture and removal of forest produce, to lay down charges for permission to cut trees and to collect and remove timber or other forest produce, the clearing and breaking of land for cultivation or other purposes. The cutting of grass and pasturing of cattle, hunting, shooting and fishing in protected forests.

Forest Offences :

Cutting of trees, grazing of cattle and many such acts in reserved and protected forests were declared as forest offences and were punishable with imprisonment for a term upto six months or with fine upto Rs. 500/- or with both.

Village Forests :

Local Governments were empowered to declare any land as Village Forest to be assigned to the village community. They were empowered to make rules regulating the management of Village Forests.

Control Over Private Forests and Land :

The Governments were empowered to regulate or prohibit in any forest land or wasteland :

- a) the breaking up or clearing of land for cultivation
- b) the pasturing of cattle and
- c) the firing and clearing of vegetation for the specified purposes.

The purposes specified were :

- 1) protection against storms, winds, rolling stones, floods and avalanches.
- 2) preservation of soil on the ridges and slopes.
- 3) maintenance of water supply in springs, rivers and tanks.
- 4) protection of roads, bridges, railway and other lines of communication.
- 5) the preservation of public health.

The Local Governments were empowered to assume the management of Private forests where the regulation was neglected or willfully disobeyed.

Duty on Timber :

The Local Governments were empowered to levy a duty on timber produced in British India or brought from any place beyond the frontier of British India. The Local Governments were also empowered to make rules for the transport, sale and purchase of timber and other forest produce. All timber found adrift, beached, stranded or sunk was deemed to be the property of the Government until otherwise proved.

Shifting Cultivation :

Special provisions were made to record the claims of shifting cultivation. No such provisions were there in the earlier act of 1878. The forest settlement officer was to record claims relating to the practice of shifting cultivation and was to recommend to the State Government whether the practice should be permitted or prohibited wholly or in part. The State Government was empowered to make an order permitting or prohibiting the practice wholly or in part.

Penalties :

It has already been mentioned that certain acts were declared as forest offences and made punishable. It was also laid down that all produce in respect of which an offence is committed, together with all tools, boats, carts and cattles used in committing, were liable to be seized by the forest officers or police officers. Cattle trespassing in reserved forest or portions of protected forest lawfully closed to grazing were also liable to be seized and impounded.

Comments :

The Act of 1927 tightened the grip of the Government over forests. The control was more strict in case of reserved forests that protected forests. Village communities were mainly to depend on village forests for the satisfaction of their needs.

Both, the Act of 1878 and the act of 1927 suffered from one serious deficiency. Provisions were made to record the rights of individuals over forest land and produce. However, a number of such rights were exercised by persons as member of a community or tribe rather than as distinct individuals. The Government in its typical British law-oriented frame ignored the basic fact that people's rights over forests were a sort of community or social rights. It also ignored the fact that the majority of the members of tribal communities were illiterate and ignorant of the legal procedures of the British oriented legal procedures and practice. As a result, majority of such rights went unrecorded and tensions developed between forest officials and forest dwellers, that sometimes led to violent clashes.

One of the programmes in the satyagraha in 1930-1934 was taken as a protest against the encroachment of the Government over people's rights over forests.

Constitutional Changes :

Till 1935, the Forest Acts were enacted by the Government of India. In 1935 the British Parliament, through the Government of India Act of 1935, created provincial legislatures and what is known as the dual system of Government came

into operation. The subject of forest was included in the provincial legislative list under the Act (item 22). Thereafter, several provinces made their own laws to regulate forests. Most of these laws were within the framework laid down in the 1927 Act.

After independence, the same policy continued and in the Constitution of India, the subject of forest was included in the State List in the VII Schedule (item 19). In 1976, a major change took place. The subject of forest was transferred from the State List to the Concurrent List through the 42nd Amendment to the Constitution of India. This resulted in the diminution of states' powers and enhancement of the Central's powers over forests. The Government of India used these powers and by the promulgation of the Forest Conservation ordinance issued on October 25, 1980 prohibited the State Governments from allowing the use of any forest lands for any other purposes without the prior approval of the Central Government. The Ordinance was later converted into an Act. (No.69 of 1980).

National Forest Policy 1952 :

After independence, the Government of India formulated a new National Forest Policy which found expression in the National Forest Policy Resolution of 1952. It was declared that the Forest Policy should be based on paramount National needs which were listed as follows :

1. The need for evolving a system of balances and complementary land-use, under which each type of land is allotted to that form of use under which it would produce most and deteriorate least.
2. The need for checking :
 - denudation in mountainous regions, on which depends the perennial water supply of the river systems whose basins constitute the fertile core of the country.
 - the erosion progressing space along the treeless banks of the great rivers leading to ravine formation, and on vast stretches of undulating wastelands, depriving the adjoining fields of their fertility and

- the invasion of sea-sands on coastal tracts, and the shifting of sand dunes, more particularly in the Rajputana desert.
3. The need for establishing tree-lands. Wherever possible, for the amelioration of physical and climatic conditions promoting the general well-being of the people.
 4. The need for ensuring progressively increasing supplies of grazing, small wood for agricultural implements and in particular of firewood to release the cattle dung for manure to step up food production.
 5. The need for sustained supply of timber and other forest produce required for defence, communication and industry.
 6. The need for the realisation of the maximum annual revenue in perpetuity consistent with the fulfilment of the needs enumerated above.

Thus the 1952 Policy Resolution emphasised ecological and social aspects of forestry and gave only secondary importance to the needs of commerce and industry as also for revenue. However, in actual practice the concept of national interest and paramount needs was interpreted in a very narrow sense. The destruction of forests for the construction of roads even in the ecologically very sensitive areas like the Himalayan region, building up of irrigation and hydro-electricity projects and big factories were all justified in the name of national interest while forest dwellers were discouraged from using forest, where-ever and whenever possible.

National Commission On Agriculture :

The National Commission on Agriculture was the first to advocate commercialisation of forests at all costs and with disregard to the sustenance of Adivasis derived from the forests. The Commission's report on forestry is published as Part IX of the Multi-Volume report. It is full of contradictions and inconsistencies.

The commercial and anti-poor bias of the commission is evident everywhere in the report. According to the commission, 'Free supply of forest produce to the rural population and the rights and

privileges have brought destruction to the forests and so it is necessary to reverse the process. The rural people have not contributed much towards the maintenance or regeneration of the forests. Having over-exploited the resources, they cannot in all fairness expect that somebody else will take the trouble of providing them with forest produce free of charge.'

The Commission recommended that the revised national forest policy of India should be based on important needs of the country.

It further recommended that functionally all forest lands should be classified into (i) protection forests, (ii) production forests and (iii) social forests. Protection forests include forests on hill-slopes, watersheds or rivers, riverbanks, seashores and other localities vulnerable to erosion and degradation. Production forests which are essentially commercial forests should comprise valuable or potentially valuable timber bearing stands occurring in favourable regions which are indispensable for the development of the country and for meeting the diverse requirement of the national economy. The social forests would cover waste lands, panchayat lands, village commons and lands on the sides of road, canal banks and railwaylines which may be brought under forest plantations, shelter belts and mixed forestry, comprising raising of grass and leaf fodder, fruit-trees and fuel-wood trees. It is clear from the above that the Commission gave highest priority to production forests and the lowest priority to the social forests.

The Commission recommended strengthening legislation on forestry for effective implementation of forest policy and enactment of a revised All India Forest Act. The Draft Bill of the Indian Forest Act was mainly based on these recommendations of the National Commission on Agriculture.

Indian Forest Bill 1980 :

The provisions of the Indian Forest Bill were clearly designed to discourage the use of forest land and produce by the poor. Terms like forest and cattle were defined widely. Forest officers were given 'very wide powers of arrest and of seizure of property to deal with the offences suspected to

be committed in respect of forests'. Luckily, the public awakening initiated by the discussions on the draft Forest Policy Bill resulted in the shelving of the Bill. The discussion also created a new awareness about the need for a proper forest policy. In the reorganisation of departments at the Centre made in 1985, the Forest Department has become a part of the Department of Environment. The Government has also constituted a National Wasteland Development Board with an ambitious plan to bring about 5 million acres of land under tree cover every year.

Guidelines For A Proper Forest Policy :

A number of activists working among the tribal communities and forest dwellers in India recently met to discuss the guide-lines for a genuine national forest policy. They advocated a radical reconstruction of the entire pro-commercial revenue-based forest policy.

Forest Conservation Act, 1980 .

This was the first act relating to forests after the subject of forest was transferred to the Concurrent List. This short act prohibits state governments from declaring any reserve forest or any portion thereof, as non-reserved without a prior approval of the Central Government. It also prohibits the state governments from allotting any forest land or any portion thereof, for any non-forest purpose. The provision is defective as the restriction on the state government to declare any forest land as non-forest land applies only to reserve forests, whereas the restriction on allotting any forest land for a non-forest purpose applies to all forest lands in the reserved, protected and village forests. This made it possible for some State Governments to declare protected forest lands as non-forest lands and later to allocate them to industries or other agencies.

The Forest (Conservation) Amendment Act, 1988 :

Restrictions on the powers of the state governments in the regulation of forests were made more rigorous by the amendment to the Forest (Conservation) Act of 1980.

The amendment prohibits state governments to assign by way of lease or otherwise any forest land or any portion thereof to any private person or to any authority, corporation, agency or any other organisation not owned, managed or controlled by government, without previous sanction of the Central Government. Thus forest land cannot be assigned to any private individual or organisation even for the purpose of afforestation.

National Forest Policy, 1988 :

In December 1988, the Parliament passed a new forest policy resolution replacing the earlier one in 1952. The Resolution stated the basic objectives of forest policy as follows.

It categorically states that 'The principal aim of Forest Policy must be to ensure environmental stability and maintenance of ecological balance including atmospheric equilibrium which are vital for sustenance of all lifeforms, human, animal and plant. The derivation of direct economic benefit must be sub-ordinated to this principal aim.'

The policy statement asserts that the existing forests and forest lands should be fully protected and their productivity improved. Minor forest produce should be protected and improved, so as to continue to provide sustenance to tribal population.

The national goal should be to have a minimum of one-third of the total area in the country under forest or tree cover. A massive need based and timebound programme of afforestation and tree planting should be undertaken.

It is stated that the life of tribals and other poor living within and near forests revolves around forests and the rights and concessions enjoyed by them should be fully protected.

The Resolution has special article on tribal people and forests. It is stated that having regard to the symbiotic relationship between the tribal people and forests, all agencies responsible for forest management should see that the tribal people are closely associated in the protection, regeneration and development of forests so as to provide them

gainful employment. Efforts should be made to contain shifting cultivation. The practice of providing forest produced at subsidised prices to industries should be discouraged.

Thus the new Forest Policy Resolution is a very welcome step and makes a departure from the commercially oriented bureaucratic forest management practice.

However, the contradiction between law and practice in respect of forest that existed all the time has become even more glaring by the enactment of amendment to the Forest Conservation Act and the new policy adopted in 1988.

However, it appears that the new policy has made some impact on the official practices. On 1st June, 1990 the Secretary, Ministry of Environment and Forests addressed a letter to the Secretaries of the Forest Departments in all the States emphasising greater involvement of village communities and voluntary agencies for regeneration of degraded forest lands. Following this, some state governments have issued orders to explore the possibilities of constituting Forest Protection Societies on the lines of those set up in West Bengal.

This is a small change. The need is to enact a new forest act based on the new forest policy resolution of 1988.

NOTES AND REFERENCES

1. For more information see Gadgil Madhav and Vartak V.D. 'sacred groves in Maharashtra' in Jain S.K. (ed). *Glimpses of Indian Ethnobotany*, Oxford Univ. Press, Bombay, 1981.
2. For details see Kulkarni Sharad, 'Forests Law Versus Policy', *Economic & Political Weekly*, Vol.24 No.16 April 22, 1989 pp.859-862.
3. As above.

■ ■ ■

MALNUTRITION AMONG TRIBALS - ANTHROPOMETRIC RESULTS

DR. V. S. KULKARNI

ABSTRACT :

Assessment of nutritional status is conventionally done through dietary, anthropometric and clinical parameters. (Nutrition News, Vol. 12, No. 3, May 1991) In the present study the emphasis is laid mainly on anthropometric parameter, although the integrated effect is undeniable.

Body measurement - 'anthropometry' - has become increasingly used for diagnosing individuals and assessing populations, particularly children. Child growth detects a problem well, but not its cause. But child growth has different features, primarily fatness or thinness (weight in relation to height) and linear growth or height. The use of these measures depends on the circumstances and the action that can be taken. In a crisis, severe thinness indicates serious risk. But chronic underfeeding and ill health cause stunting-shortness of height-often without thinness and this growth failure is a sensitive way of detecting these. 'Malnutrition' and 'Nutritional Status' have sometimes been used almost synonymously with low anthropometric measures. This has implied that - The malnutrition is thinness or stunting. (Measuring children the uses of anthropometry-an article based on ACC/SCN workshop on 12-14 June, 1989 - SCN News No. 5; 1989, UNICEF, New York.)

Developing countries share a number of environmental and social conditions that interest human biologists and bioanthropologists. These include problems of climate, disease, population and resources. The stressful environmental problems pose a number of adaptive problems for human population seeking to persist in this environment. One of such problems in developing

countries is the severe malnutrition, almost in all human population more so for the tribal populations. The growth of children is widely recognised as one of the more sensitive and reliable indicator of health and nutritional status in human populations. Nutritional problems in developing countries are currently a major focus of anthropologists. Nutritional anthropometry is recognised widely as an effective means of assessing nutritional status, especially at the level of the population. In this context it would be proper to quote one of the recommendations made at its conclusion in the workshop on Nutritional Monitoring and Assessment as follows - 'in the NNMB reports it would be useful to represent anthropometric data in relation to International Reference Standards'. (Tara Gopaldas & S. Sheshadri)

Material and Methods

This small research project was undertaken in Junnar and Dhule Tribal areas of Maharashtra State, covering Mahadeo Koli (M-338,F-155), Pawara (M-72,F-38) and Bhil (M-65,F-17) children ranging from 5 to 13 years age range. About 103 (M-84,F-19) adult Mahadeo Koli's were also included in the sample. The data consists mainly of anthropometric measurements - in all seven measurements such as height vertex (ST), Body Weight (WT), Mid-upper-arm-circumference (MUAC), Head Circumference (HC), Height Cristale (Htc), Sitting Height (SH) and Biacromial diameter (BD) were included in the list. Standard anthropometric instruments- Anthropometer, weighing machine and flexible tape were used alongwith the standard techniques of measurements. The data also included the socio-economic information covering general information, economic position, food habits, a brief health history of

the child etc. Overall information on environmental and/or ecological set up was also collected which includes the information on the general agricultural pattern, pollution, communication etc. The information on some developmental aspects were also collected.

The anthropometric measures of these children were treated with 50th percentile value of well off children and the nutritional status was derived from the Gomez's classification and Vishweshwara Rao's classification. The mean values were compared with NNMB 1988-90 values of Maharashtra State of repeat survey. A number of tables and graphs have been prepared.

Aim and Objectives.

The main aim of the present study was to assess the Malnutritional status among some tribal groups of Maharashtra.

In order to fulfil this aim the objectives set were

- a) to assess nutritional status based on the anthropometric measurements.
- b) to analyse data on factors influencing nutritional status.
- c) to collect information on direct and indirect factors influencing nutritional status and to compare intergroup standards with NNMB standards.

Results and Discussions

Since the aim of the present study was to assess nutritional status based on anthropometry, the analysis was confined to this part only. The net results of the other related features, however, have been mentioned in support of the findings. Besides, because of the simple dietary nature and non availability of food samples the food analysis was made.

The Growth Status

The mean values of some of the indicators of growth measurements (viz Height, Weight and mid-upper-arm-circumference) were compared with the mean values of the same measurements of NNMB 1988-90 survey of Maharashtra for both the sexes. The salient features are as follows.

With respect to the height measurement, the males of almost all the tribal groups show the mean values above the NNMB values. But with respect to body weight, there is no specific pattern meaning thereby that the mean values are either same as

those of NNMB or little below but seldomly above. The means of MUAC for all males are noticeably below NNMB values.

The females with respect to these three measurements show a little different picture. Mahadeo Koli females, for example, after the age 10 years show the mean height below the NNMB means; for Pawara there is no specific pattern but Bhil female children are above NNMB values for height measurement. Mean body weight for Mahadeo Koli females upto 8+ years corresponds to the NNMB means but after 9+ years they are below NNMB values; Pawara showing no specific pattern, the Bhils on the contrary are above NNMB weight means. The mean values of MUAC for all tribal females of these three groups are below NNMB values of 1988-90.

Besides the above three measurements, some of the so called unusual measurements related to growth pattern were taken on the subjects and the mean values were calculated. These measurements were Head circumference, Height cristale, Sitting height and Biacromial diameter. The mean values of these have been presented in Table no. 4 to 9. The analysis, however, was possible for head circumference only and is presented in figure nos. 14 & 15 for both the sexes of all the three tribal groups. These also were not compared with NNMB values due to unavailability of the same. More uniformity has been observed for males with respect to mean values of Head circumference, the females however, show more zigzag pattern, could be because of the obvious reason of getting into adolescence period. There are, however, no other specific features to be noted.

Nutritional Status

Nutritional status is described in terms of anthropometric measurements especially Height (cms), Body weight (kgs) and Mid- upper- arm-circumference (cms). The individual data were compared with the standard percentile values (ref. Vijayraghavan et. al. 1971 and Hanumantha Rao et. al. 1976). and the nutritional status was derived in terms of absolute and present distribution of children (5-13 years) according to Gomez classification for 'weight for age' and absolute and percent distribution of children (5-13 years) according to Vishweshwara Rao's classification with respect to height for age and mid- upper- arm-circumference for age. The analysis includes both the sexes (Table Nos. 10-17 and Graphs 8-13). BMI was calculated for the population above 15

years of age in case of Mahadeo Koli only. (table No. 14, figure 3).

From these figures and tables the following results are evident :-

Nutritional status derived as height for age (males) indicates that all the tribal groups show maximum frequency for Normal with respect to the height measurement (i. e. M. Koli 66. 80%, Pawara 81. 90% and Bhil 65. 22% are normal). But according to Gomez classification majority of them come under Gr. II and Gr. III malnutrition stage (i. e. Gr. II + Gr. III frequencies for M. Koli are 85. 6%, for Pawara 79. 95% and for Bhil 85. 71%). The analysis of mid- upper- arm-circumference also show maximum frequencies for mild and severe malnutrition (i. e. M. Koli 89. 1%, Pawara 84. 6% and Bhil 3. 3%).

The same picture is shown for females of all the three tribal groups i. e. the percentage frequencies for height for age are maximum for Normal category (50. 00% for M. Koli, 72. 22% for Pawara and 84. 00% for Bhils) whereas the height for age classification shows maximum frequencies for Gr. II Gr. III malnutrition (84. 96% for M. Koli, 66. 66% for Pawara and 75. 86% for Bhil) and with respect to MUAC severe malnutrition is observed for 47. 62% of M. Koli; 28. 57% of Pawara and 35. 71 of Bhils.

Out of 84 Males and 19 Female adult cases of Mahadeo Koli 91. 5% of males and 94. 6% of females are under 18. 9 BMI indicating thereby notable chronic energy deficiency (CED).

Besides this general observations; the age specific nutritional status for both the sexes and for all the three tribal groups is seen not very different from the general observations.

These results clearly show that majority of children belonging to these three tribal groups suffer from 'underweight' but not very much from 'stunting' and hence there may not be so much of wasting (although moderate), which may mean that although there basic potentialities to grow besides nutrition there could be some other qualitative factors that are responsible for malnourishment.

An analysis of these secondary qualitative factors is indicative of poor nutrition due to the poor economic position which has affected the direct purchasing power of essential commodities if made available. Hence the overall poverty could be related to the malnutritional condition as a direct qualitative factors resulting in stereotype of diet lacking essential foods. To the tribals the main source of supply

of these foods was the forest through which they used to get the roots, tubers, fruits and other essential material in the natural form. The deforestation of the area (by any reason) has affected the availability of these essential foods. Due to the constraints in using the available land because of the direct or indirect Government or non-governmental restrictions, there is low availability of cultivable land. Besides, different kinds of pollution (water, sound, air), invasion of non-tribals traditions, customs, beliefs, fashions, communications etc. have tremendous influence on the tribal way of life. These and some other like these soft core cultural/social factors might have the added effect of gross malnutrition.

Hence it may finally be concluded that although these tribals have basic potentialities to grow normally, the overall gross malnutrition due to several factors have affected the growth indicated especially through body weight and mid-upper-arm-circumference. An intermittent intervention programmes to make the tribals aware of the importance of environmental/ecological balance and various health and nutritional practices, might to some extent help improving their nutritional status. This could possibly be done by alternate intervention and assessment activities

REFERENCES

- 1) Report of the Repeat Survey (1988-90), 1991 NNMB, NIN, ICMI Hyderabad 500 007.
- 2) 'Measuring Children'- The uses of Anthropometry, 1989. SCV News No 5, UNICEF, New York.
- 3) Trends in Nutrition-NNMB Suiv-ys Nutrition News 1991, Vol 12, No. 3, May 1991, Hyderabad.
- 4) Hanumantha Rao D. et. al. 1976, Growth Patterns of Well to do Hyderabad, Indian Journal of Medical Research 64, 629, 1976.
- 5) Vijayaraghavan K. et. al. 1971. Height and Weight of well Nourished Indian School Children, IJMB, 59,648, 1971.
- 6) Tara Gopaldas and Subadra Seshadri. (ed), 1987, Nutrition Monitoring and Assessment, Oxford University Press, Delhi.

ACKNOWLEDGEMENT.

The author is thankful to Miss Hema Pisal, Dr. Lata Bapat, Dr. Shaunak Kulkarni, Mr. Shirish Shepal for their valuable help in data collection.

TABLE NO 1
Mahadeo Koli - Age-Sex distribution according to
Boarders and Non-Boarders

Age Gr (years)	Male				Female				Total			
	B No	%	NB No	%	B No	%	NB No	%	B No	%	NB No	%
5+	3	1.18			2	1.51			5	1.30		
6+	14	5.53			7	5.30			21	5.45		
7+	32	12.65			26	19.70			58	15.06		
8+	40	15.81	2	0.79	27	20.47			67	17.40	2	0.50
9+	41	16.20			24	18.18			65	16.88		
10+	47	18.58	1	0.40	20	15.15			67	17.40	1	0.26
11+	37	14.62	1	0.40	16	12.12			53	13.77	1	0.26
12+	17	6.72			6	4.54			23	5.97		
13+	18	7.11			4	3.03			22	5.71		
Total	249	98.42	4	1.59	132	100.0			381	98.96	4	1.02

TABLE NO 2
Pawara - Age-Sex Distribution according to
Boarders and Non-Boarders

Age Gr (years)	Male				Female				Total			
	B No	%	NB No	%	B No	%	NB No	%	B No	%	NB No	%
7+	6	6.00	7	7.00	2	20.00			8	7.27	7	6.36
8+	9	9.00	14	14.00			1	10.00	9	8.18	15	13.64
9+	6	6.00	1	1.00	1	10.00	1	10.00	7	6.36	2	1.82
10+	6	6.00	1	1.00	1	10.00	1	10.00	7	6.36	2	1.82
11+	10	10.00	4	4.00					10	9.09	4	3.64
12+	16	16.00	7	7.00	1	10.00			17	15.45	7	6.36
13+	12	12.00	1	1.00	2	20.00			14	12.73	1	0.91
Total	65	65.00	35	35.00	7	70.00	3	30.00	72	65.45	38	34.55

TABLE NO 3

Bhil - Age-Sex Distribution according to
Boarders and Non-Boarders

Age Gr (years)	Male				Female				Total			
	B No	%	NB No	%	B No	%	NB No	%	B No	%	NB No	%
7+	4	8.51			2	5.71			6	7.32		
8+	6	12.77			6	17.14			12	14.63		
9+	1	2.13							1	1.22		
10+	9	19.15	1	2.13	12	34.29	5	14.29	21	25.61	6	7.32
11+	6	12.77	3	6.38	4	11.93	2	5.71	10	12.20	5	6.10
12+	7	12.89	3	6.38	1	2.86	3	8.57	8	9.76	6	7.32
13+	7	14.88							7	8.54		
Total	40	85.11	7	14.89	25	71.43	10	28.57	65	79.27	17	20.73

TABLE NO 4

Mean values - Males - Mahadeo Koli

Age Gr. (yrs.)	St(cms)		Wt(kg)		MUAC(cms)		HC(cms)		Htc(cms)	
	B	NB	B	NB	B	NB	B	NB	B	NB
5+	103.15	-	12.50	-	13.35	-	51.20	-	64.3	-
6+	115.84	-	16.40	-	13.96	-	55.88	-	69.16	-
7+	115.74	-	17.24	-	14.30	-	56.62	-	-	-
8+	121.37	119.95	18.63	17.25	14.61	14.60	57.51	55.40	-	-
9+	125.28	-	20.31	-	15.07	-	58.13	-	-	-
10+	127.94	129.3	20.76	21.50	14.84	15.00	59.78	58.40	-	-
11+	130.04	127.0	21.32	20.00	15.65	15.00	60.46	60.00	79.48	-
12+	135.28	-	25.09	-	16.59	-	62.65	-	83.24	-
13+	138.20	-	31.6	-	-	-	-	-	-	-

TABLE NO. 5
Mean Values - Males - Pawara

Age Gr. (yrs.)	St(cms)		Wt(kg)		MUAC (cms)		HC (cms)		SH (cms)		BD (cms)	
	B	NB	B	NB	B	NB	B	NB	B	NB	B	NB
7+	124.28	112.53	19.00	15.64	14.57	13.71	57.88	54.16	61.62	57.20	26.77	23.79
8+	122.60	121.64	18.61	18.91	14.82	15.10	59.30	58.00	59.12	62.05	-	-
9+	126.18	116.20	19.58	15.50	15.05	13.30	58.80	57.30	-	-	26.88	25.50
10+	131.90	126.70	23.25	20.00	17.30	14.80	59.70	59.30	-	-	-	-
11+	133.12	137.37	23.25	24.50	15.79	16.35	61.55	62.28	-	-	-	-
12+	141.34	137.26	26.13	24.07	17.27	16.07	65.43	61.33	-	-	-	-
13+	147.12	144.80	30.33	29.50	18.05	18.50	67.31	69.00	-	-	-	-

TABLE NO. 6
Mean Values - Male - Bhils

Age Gr. (yrs.)	St(cms)		Wt(kg)		MUAC (cms)		HC (cms)		SH (cms)		BD (cms)	
	B	NB	B	NB	B	NB	B	NB	B	NB	B	NB
7+	128.88	-	17.50	-	14.43	-	57.75	-	59.93	-	25.20	-
8+	117.62	-	17.42	-	14.27	-	56.23	-	59.30	-	-	-
9+	116.20	-	18.50	-	14.80	-	59.00	-	-	-	60.30	-
10+	129.13	127.00	21.13	19.00	15.20	14.30	58.90	57.00	-	-	-	-
11+	132.03	135.27	23.25	23.33	15.82	15.17	62.00	58.90	-	-	-	-
12+	138.10	143.37	26.93	28.67	16.94	17.00	65.09	58.03	-	-	-	-
13+	146.17	-	32.00	-	18.66	-	-	-	-	-	-	-

TABLE NO 7
Mahadeo Koli - Mean Values

Age Gr. (yrs.)	St(cms)		Wt(kg)		MUAC(cms)		HC(cms)		Htc(cms)	
	B	NB	B	NB	B	NB	B	NB	B	NB
5+	100.8	-	13.5	-	14.0	-	51.0	-	64.9	-
6+	110.2	-	15.0	-	14.06	-	52.0	-	64.12	-
7+	114.25	102.6	16.96	15.0	14.32	12.4	54.52	45.0	-	-
8+	114.13	127.0	17.87	20.0	14.41	15.0	55.39	54.0	-	-
9+	129.52	118.8	22.5	19.5	15.45	14.8	60.88	55.5	-	-
10+	122.15	-	19.22	-	14.9	-	57.63	-	73.37	-
11+	129.21	-	21.59	-	15.6	-	59.76	-	79.15	-
12+	131.95	121.5	23.13	19.5	18.78	14.0	61.6	60.0	81.68	73
13+	137.5	-	27.5	-	-	-	-	-	-	-

TABLE No 8
Mean Values - Females - Pawara

Age Gr. (yrs.)	St(cms)		Wt(kg)		MUAC (cms)		HC (cms)		SH (cms)		BD (cms)	
	B	NB	B	NB	B	NB	B	NB	B	NB	B	NB
7+	-	114.3	-	14.75	-	13.35	-	53.0	-	60.85	-	25.1
8+	-	113.9	-	14.5	-	13.7	-	53.0	-	57.1	-	-
9+	134.3	148.5	26.5	26.5	18.0	16.5	66.0	61.0	-	-	29.4	30.3
10+	-	140.0	-	24.0	-	15.7	-	-	-	-	-	-
11+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12+	155.0	-	35.0	-	18.2	-	68.4	-	-	-	-	-
13+	140.45	-	25.0	-	15.9	-	61.95	-	-	-	-	-

TABLE NO 9
Mean Values - Females - Bhils

Age Gr. (yrs.)	St(cms)		Wt(kg)		MUAC (cms)		HC (cms)		SH (cms)		BD (cms)	
	B	NB	B	NB	B	NB	B	NB	B	NB	B	NB
7+	121.2	-	16.25	-	13.8	-	51.3	-	61.35	-	24.25	-
8+	125.25	-	20.83	-	15.58	-	50.4	-	64.35	-	-	-
9+	135.6	-	26.0	-	16.2	-	59.5	-	-	-	28.9	-
10+	134.65	130.52	25.25	23.0	16.9	15.9	63.68	59.58	-	-	-	-
11+	133.53	138.75	25.88	27.0	17.3	18.35	62.13	61.15	-	-	-	-
12+	146.7	142.8	31.5	29.67	20.2	17.47	69.0	63.53	-	-	-	-

TABLE NO 10
Height for Age - Males

Vishveshwara Rao's Classification		Mahadeo Koli	Pawara	Bhils
> 90%	Normal	165 (66.80)	86 (81.90)	30 (65.22)
90-80%	Mild Retardation	73 (29.55)	19 (18.10)	15 (32.61)
< 80%	Poor	9 (3.64)	-	1 (2.17)
Total		247	105	46

TABLE NO 11
Weight for Age - Males

Gomez Classification		Mahadeo Koli	Pawara	Bhils
> 90%	Normal	13 (5.24)	11 (10.48)	2 (4.76)
76-90%	Gr. I malnutrition	24 (9.68)	10 (9.52)	4 (9.50)
60-75%	Gr. II Malnutrition	51 (20.56)	22 (20.95)	9 (21.42)
< 60%	Dr. III malnutrition	160 (64.50)	62 (59.00)	27 (64.29)
Total		248	105	42

TABLE NO 12
Height for Age - Females

Vishveshwara Rao's Classification		Mahadeo Koli	Pawara	Bhils
> 90%	Normal	66 (50.00)	13 (72.22)	21 (84.00)
90-80%	Mild Retardation	64 (48.48)	4 (22.22)	4 (16.00)
< 80%	Poor	2 (1.52)	1 (5.56)	-
Total		132	18	25

TABLE NO 13
Weight for Age - Females

Gomez Classification		Mahadeo Koli	Pawara	Bhils
> 90%	Normal	2 (1.50)	4 (22.22)	3 (10.34)
76-90%	Gr. I malnutrition	18 (13.53)	2 (11.11)	4 (13.79)
60-75%	Gr. II malnutrition	26 (19.55)	4 (22.22)	6 (20.69)
< 60%	Gr. III malnutrition	87 (65.41)	8 (44.44)	16 (55.17)
Total		133	18	29

TABLE NO 14
BMI Classification
for Age grs above 18 yrs.

BMT Classes	Mahadeo Koli (Frequencies)	
	Males	Females
< 16	44 (52.38)	11 (57.90)
16-17	19 (22.62)	1 (5.26)
17-18.5	14 (16.66)	6 (31.58)
18.5-20	6 (7.14)	-
20.25	1 (1.19)	1 (5.26)
TOTAL	84	19

TABLE NO 15

Upper Arm Circumference - Males

Derived from Vijayaraghvan et.al. IJMR 62, 994-1001, 1974		Mahadeo Koli	Pawara	Bhils
> 90%	Normal	16 (10.88)	16 (15.24)	7 (16.67)
90-80%	Mild Malnutrition	61 (41.50)	59 (56.19)	20 (47.62)
< 80%	Severe Malnutrition	70 (47.62)	30 (28.57)	15 (35.71)
Total		147	105	42

TABLE NO 16

Upper Arm Circumference - Females

Derived from Vijayaraghvan et.al. IJMR 62, 994-1001, 1974		Mahadeo Koli	Pawara	Bhils
> 90%	Normal	8 (9.76)	3 (16.67)	6 (22.22)
90-80%	Mild Malnutrition	42 (51.22)	8 (44.44)	14 (51.85)
< 80%	Severe Malnutrition	32 (39.02)	7 (38.89)	7 (25.93)
Total		82	18	27

TABLE NO 17

HEIGHT-AGE-FREQUENCIES-MALES according to
Nutritional status (Vishveshwara Rao's classification)

Age Gr.	Mahadeo Koli				Pawara				Bhil			
	N	I	II	III	N	I	II	III	N	I	II	III
5+	2 (0.8)	1 (0.4)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6+	12 (4.86)	2 (0.8)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7+	23 (9.31)	9 (3.64)	-	-	11 (10.48)	2 (1.90)	-	-	3 (6.52)	1 (2.17)	-	-
8+	33 (13.36)	7 (2.83)	2 (0.8)	-	17 (16.19)	6 (7.71)	-	-	3 (6.52)	2 (4.35)	1 (2.17)	-
9+	27 (10.93)	14 (5.67)	-	-	6 (7.71)	1 (0.95)	-	-	-	1 (2.17)	-	-
10+	32 (12.96)	15 (7.07)	1 (0.4)	1	11 (0.4)	1 (0.95)	-	-	4 (8.70)	1 (2.17)	-	-
11+	18 (7.29)	19 (7.70)	3	-	11 (10.48)	3 (2.86)	-	-	7 (15.22)	6 (13.04)	-	-
12+	6 (2.43)	2 (0.8)	2 (0.8)	-	21 (20.00)	2 (1.90)	-	-	8 (17.39)	2 (4.35)	-	-
13+	12 (4.86)	4 (1.6)	-	-	9 (8.57)	4 (3.81)	-	-	5 (10.87)	2 (4.35)	-	-
Total	165 (66.80)	73 (29.55)	8 (3.2)	1 (0.4)	86 (81.90)	19 (18.10)	-	-	30 (65.22)	15 (32.61)	1 (2.17)	-

TABLE NO 18

Weight-Age-Frequencies-Males
Nutritional Status (Gomez Classification)

Age Gr.	Mahadeo Koli				Pawara				Bhil			
	N	I	II	III	N	I	II	III	N	I	II	III
5+	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-
		(0.4)	(0.4)	(0.4)								
6+	3	4	3	4	-	-	-	-	-	-	-	-
	(1.20)	(1.61)	(1.20)	(1.61)								
7+	-	1	11	20	-	2	3	8	1	-	2	1
		(0.4)	(4.43)	(8.06)		(1.90)	(2.85)	(7.62)	(2.38)		(4.76)	(2.38)
8+	2	8	3	29	1	1	6	15	-	1	-	5
	(0.6)	(3.22)	(1.20)	(11.69)	(0.95)	(0.95)	(5.71)	14.29		(2.38)		(11.90)
9+	1	2	12	26	-	1	-	6	-	-	-	1
	(0.4)	(0.4)	(4.84)	(10.48)		(0.95)		(5.71)				(2.38)
10+	2	4	8	34	-	-	2	10	-	1	-	4
	(0.4)	(1.61)	(3.22)	(13.71)				(1.90)	(9.52)	(2.38)		(9.5)
11+	-	1	10	28	-	1	4	9	-	-	2	7
		(0.4)	(4.03)	(11.29)		(0.95)	(3.81)	(8.57)			(4.76)	(16.67)
12+	1	-	1	9	9	3	2	9	1	-	4	5
	(0.4)		(0.4)	(3.62)	(8.57)	(2.85)	(1.90)	(8.57)	(2.38)		(9.5)	(11.90)
13+	4	3	2	9	1	2	5	5	-	2	1	4
	(1.61)	(1.20)	(0.8)	(3.62)	(0.95)	(1.90)	(4.76)	(4.76)		(4.76)	(2.38)	(9.5)
Total	13	24	51	160	11	10	22	62	2	4	9	27
	(5.24)	(9.68)	(20.56)	(64.5)	(10.48)	(9.52)	(20.95)	(59.0)	(4.76)	(9.5)	(21.42)	(64.29)

TABLE NO 19

Males - Upper Arm Circumference - Frequencies
According to Nutritional Status

Age Gr.	Mahadeo Koli				Pawara				Bhil			
	N	I	II	III	N	I	II	III	N	I	II	III
5+	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		(0.68)	(0.68)									
6+	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-
				(3.40)								
7+	4	10	5	-	9	4	-	-	1	1	2	-
	(2.72)	(6.80)	(3.40)	-	(8.57)	(3.81)	-	-	(2.38)	(2.38)	(4.76)	-
8+	4	13	5	329	5	17	1	-	-	4	-	2
	(2.72)	(8.84)	(3.40)	(2.04)	(4.76)	(16.19)	(0.95)	-	-	(9.50)	-	(4.76)
9+	2	16	7	12	-	3	1	3	-	1	-	-
	(1.36)	(10.88)	(4.76)	(8.16)	-	(2.85)	(0.95)	(2.85)	-	(2.38)	-	-
10+	2	9	7	4	2	6	4	-	-	2	2	1
	(1.36)	(6.12)	(4.76)	(2.72)	(1.90)	(5.71)	(3.81)	-	-	(4.76)	(4.76)	(2.38)
11+	2	12	9	3	1	8	5	-	-	5	3	1
	(1.36)	(8.16)	(6.12)	(2.04)	(0.95)	(7.62)	(4.76)	-	-	(11.90)	(7.14)	(2.38)
12+	2	-	5	4	5	11	3	4	3	3	3	1
	(1.36)	-	(3.40)	(2.72)	(4.76)	(10.48)	(2.85)	(3.81)	(7.14)	(7.14)	(7.14)	(2.38)
13+	-	-	-	-	3	5	3	2	3	4	-	-
	-	-	-	-	(2.85)	(4.76)	(2.85)	(1.90)	(7.14)	(9.5)	-	-
Total	16	61	39	31	16	59	21	9	7	20	10	5
	(10.88)	(41.50)	(26.53)	(21.08)	(15.24)	(56.19)	(20.00)	(8.57)	(16.67)	(47.62)	(23.81)	(11.90)

TABLE NO 20

Height Age Frequencies - Female
According to Nutritional Status (Vishwashwar Rao Classification)

Age Gr.	Mahadeo Koli				Pawara				Bhil			
	N	I	II	III	N	I	II	III	N	I	II	III
5+	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	(0.76)	(0.76)										
6+	4	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	(3.03)	(0.76)										
7+	9	16	2	-	1	1	-	-	1	1	-	-
	(6.82)	(12.12)	(1.52)		(5.56)	(5.56)			(4)	(4)		
8+	19	9	-	-	-	-	-	1	5	1	-	-
	(14.39)	(6.82)						(5.56)	(20)	(4)		
9+	17	8	-	-	2	-	-	-	2	-	-	-
	(12.88)	(6.06)			(11.11)				(8)			
10+	6	12	-	-	8	2	-	-	7	2	-	-
	(4.55)	(9.09)			(44.44)	(11.11)			(28)	(8)		
11+	7	9	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
	(5.30)	(6.82)							(8)			
12+	2	5	-	-	1	-	-	-	4	-	-	-
	(1.52)	(3.79)			(5.56)				(16)			
13+	1	3	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
	(0.76)	(2.27)			(5.56)	(5.56)						
Total	66	64	2	-	13	4	-	1	21	4	-	-
	(50.00)	(48.48)	(1.52)		(72.22)	(22.22)		(5.56)	(84)	(16)		

TABLE NO 21

Weight - Age frequencies - Female according
to Nutritional status (Gomez Classification)

Age Gr.	Mahadeo Koli				Pawara				Bhil			
	N	I	II	III	N	I	II	III	N	I	II	III
5+	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
				(0.75)								
6+	1	2	2	3	-	-	-	-	-	-	-	-
	(0.75)	(1.50)	(1.50)	(2.26)								
7+	-	1	9	17	-	-	-	2	-	-	1	1
		(0.75)	(6.77)	(12.78)				(11.11)			(3.44)	(3.44)
8+	-	6	3	19	-	-	-	1	1	2	-	3
			(2.26)	(14.29)				(5.66)	(3.44)	(6.90)		(10.34)
9+	1	3	5	16	2	-	-	-	-	2	-	-
	(0.75)	(2.26)	(3.76)	(12.03)	(11.11)					(6.90)		
10+	-	3	3	12	2	1	3	4	2	-	1	6
		(2.26)	(2.26)	(9.02)	(11.11)	(5.66)	(16.67)	(22.22)	(6.90)		(3.44)	(20.69)
11+	-	3	4	9	-	-	-	-	-	-	1	5
		(2.26)	(3.00)	(6.77)							(3.44)	(17.24)
12+	-	-	-	7	1	-	-	-	-	-	3	1
				(5.26)	(5.66)						(10.34)	(3.44)
13+	-	-	1	3	-	-	1	1	-	-	-	-
			(0.75)	(2.26)			(5.66)	(5.66)				
Total	2	18	26	87	4	2	4	8	3	4	6	16
	(1.50)	(13.53)	(19.55)	(65.41)	(22.22)	(11.11)	(22.22)	(14.44)	(10.34)	(13.79)	(20.69)	(55.17)

TABLE NO 22

Arm Circumference-Frequencies-Female
According to Nutritional Status

Age Gr.	Mahadeo Koli				Pawara				Bhil			
	N	I	II	III	N	I	II	III	N	I	II	III
5+	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		(1.22)										
6+	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		(6.10)										
7+	2	9	3	1	-	-	2	-	-	-	-	-
	(2.44)	(13.41)	(3.66)	(1.22)			(11.11)					
8+	2	11	3	4	-	-	1	-	1	2	3	-
	(2.44)	(13.41)	(3.66)	(4.88)			(5.56)		(3.70)	(7.41)	(11.11)	
9+	2	8	4	-	2	-	-	-	-	2	-	-
	(2.44)	(9.76)	(4.88)		(11.11)					(7.41)		
10+	-	3	4	4	1	7	-	2	-	6	2	1
		(3.66)	(4.88)	(4.88)	(5.56)	(38.89)		(11.11)		(22.22)	(7.41)	(3.70)
11+	2	3	4	2	-	-	-	-	3	3	-	-
	(2.44)	(3.66)	(4.88)	(2.44)					(11.11)	(11.11)		
12+	-	2	1	2	-	1	-	-	2	1	-	1
		(2.44)	(1.22)	(2.44)		(5.56)			(7.41)	(3.70)		(3.70)
13+	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-
							(11.11)					
Total	8	42	19	13	3	8	5	2	6	14	5	2
	(9.76)	(51.22)	(23.17)	(15.85)	(16.67)	(44.44)	(27.78)	(11.11)	(22.22)	(51.85)	(18.52)	(7.41)

TRENDS OF ALCOHOLISM AMONG THE TRIBALS OF SOUTHERN RAJASTHAN

Dr. S.C. Rajora

The paper is based on my field observations and studies conducted by scholars on the Bhils of southern Rajasthan.

The Bhils are one of the most ancient tribes in India and this is the target group of this paper. They form about 46 percent of the scheduled tribe population in Rajasthan. They are spread all over the state but are mostly concentrated in Tribal sub Plan Area (TSP).

Tribal sub Plan area comprises contiguous areas which have 50 percent or more tribal population. In Rajasthan it covers the entire districts of Banswara and Dungarpur, seven panchayat samitees of Udaipur, two of Chittorgarh and one panchayat samitee of Sirohi. The tribals in this area are spread over 4409 villages in 19 tehsils and 23 panchayat samitees covering an area of 19,571 sq.kms. The total population of the area is 27.56 lacs, of which 18.41 lacs are tribals. Thus the scheduled tribe population constitutes 66.3 percent of the total population of this area.

Liquor Among Tribals :

It is a firm view that alcohol has been used by mankind since the remotest antiquity and its use has extended over virtually all parts of the earth². Among the Bhils of TSP area alcoholism has come to be viewed as problem, its impact is damaging, dangerous and for the individual vis-a-vis for the community. Hence an attempt is made herewith to analyse the trends of alcoholism and to suggest measures to prevent such evil among the one of the most ancient tribes of India.

The scholars and administrators, who studied and observed the drinking patterns of the Bhils,

have viewed it as a race of drunkards³. K.D. Erskine described a Bhil as votary of liquor, who is prepared to steal anything for a dram of liquor. It will tempt him to do things he would not do for money⁴. He further observed, the principal failing of the tribe is an inordinate thirst of liquor, which is an evidence on all occasions such as birth, betrothals, marriages, deaths, festivals and panchayats. Their quarrels begin and end in drunken boats, no feud can be stanchd, no crime forgiven but at a general feast. The common and popular fine for every offence is more liquor to protect their ritous enjoyment which sometimes continues for days⁵.

G. Morris carstairs on the basis of his field investigations during 1951-52 observed that, Bhils' idea of luxury is a feed of gur and drink of daru, the spirit locally distilled from Mahua flowers... Bhil women travel with their men to fairs, where they also drink and dance⁶. Further, Bhils unlike Hindus in the area lead an un-inhibited life, meat and drink, love and laughter are all enjoyed without reserve. They enjoy their present without worrying about their future. Teck chand study team on prohibition (1963-64) made following observations regarding the problem of drinking among the tribals of Rajasthan. 'among Bhils drinking is common even among women and children except those as have come under the impact of Bhagat movement'⁷. Similarly B.R.Chauhan also stated that, 'drinking was common among the Rajputs and Bhils in Rajasthan'⁸. The commissioner for Scheduled Caste and Scheduled Tribe in its report (1971-72 & 72-73) observed, drinking is a part of social life of the tribals in our country. It has been a symbol of hospitality and is offered to their deities in all religious rites. Drinking is not associated by

them with any impropriety or immorality. Indigenous beverages prepared by fermentation of rice and millets are a part of their daily diet⁹.

All these observations are enough evidence to state that use of liquor among the Bhils of Southern Rajasthan has been very common.

Sources of Liquor -

Generally the tribals are called by their very name of Vanvasi and Girijan, shows that they were forest and hill dwellers. Their economy was thus dependent on the eco-system of hills & forests. Therefore, sources of liquor also have been indigenous among the Bhils of TSP area. Most of the tribals prepare illicit liquor through self distillation. In TSP area Mahua flowers, form the predominant source of illicit liquor distillation, are obtained from Mahua trees either through family collection or purchase. The Mahua trees are found almost throughout the TSP area, as a wild growth in the surrounding forest areas, thus making it rather easy for the people to obtain it and store it for consumption as human food, animal fodder and for illicit distillation of liquor.

The other source of liquor is the Kalal - contractor and traditional dealers in liquor in tribal area. The tribals purchase licit liquor from the Kalal also.

During field investigations a secret source of illicit liquor was also found in the area. Some tribals are engaged in self distillation of illicit liquor for commercial purpose. They prepare secretly on the bank of river, in the fields and like the other secret places, to sale it secretly.

Alcoholism and its impacts -

At the outset we may discuss an uncommon impact of alcoholism in positive sense observed among the tribals of southern Rajasthan. The use of liquor specially in the past came to serve as a functional role in promoting further integration of community. The liquor in the past and present where Mahua flowers served as a cheap and easily available source of entertainment. Among the Bhils liquor is served at betrothal, marriage, birth, festival

celebration and after resolution of dispute and even at death of a relative to release tension and grief. It enabled them to participate vigorously in group dancing for long periods often lasting whole night thus sustaining and strengthening the group solidarity. Such joint participation by young girls and boys provided them opportunities for mate selection.

But the major impact of alcohol on human behaviour is derived from its pharmacological properties as an anesthetic and a depressant with an action quite similar to that of ether or chloroform¹⁰. The intoxicating effect of alcohol depends on its concentration in the blood when it reaches the brain. Physiologically thus alcohol acts as a depressant. It is not a stimulant but an anesthetic and exerts a progressively depressant effect on the central nervous system. The centres regulating sleep next to be depressed and finally the centre of respiration is affected, so that brain becomes increasingly laboured, continued concentration of alcohol thus depresses the organism so extensively that individual may die¹¹

The economy of the tribals continues to oscillate between subsistence and starvation. One of the major cause of such economy is the prevailing practice of alcoholism. Similarly their diet is inadequate and unbalanced, hence, their working capacity declines on the one hand and the ill health, on the other by the use of alcohol. It is also observed that most of the tribals are engaged in self distillation process to obtain illicit liquor for their personal use, thus no attention is paid for livelihood, and other basic needs are not fulfilled.

The Government machinery have been providing financial assistance, and loans to uplift the tribals. The misuse of such assistance is very common, rather it is spent on alcohol. It was found in some cases that loan was sanctioned to dig a well or to purchase a pumpset, the truth is that a partial amount was used for the formal purpose and rest was spent on daru.

It was also reported in the field that the thirst of daru makes them thieves. They commit crimes to obtain money to purchase alcohol. Those tribals

who are residing in the interior parts of hills & forests, they cut trees secretly and sale the woods secretly for daru.

M.S. Bedi in the findings of his study on Drinking behaviour among tribals in TSP area observed that, 'it is heartening to note that overwhelming section of the respondents was aware that drinking did not have any useful effect on health, occupational efficiency, family relations or community relations. A sizeable section among them were convinced about its harmful effects on health, occupational efficiency, family and community relations'¹².

Therefore, all efforts be made to enforce prohibition by all concerned specially through the involvement of the voluntary organizations and other agencies engaged in the work of social welfare and reformation.

I. Traditional trend and prevention : Bhagat Movement :

A social reform movement popularly known as Bhagat movement founded by Surmalji and later Gobind Giri at the turn of 20th century in Bagar areas, i.e. districts of Dungarpur and Banswara and later spread to Sirohi and some parts of Udaipur in the TSP area, initiated a spirit of renaissance among the tribals, mostly Bhils¹³. Their disciples came to be known as Bhagats and as a result of their teaching discarded drinking, meat eating, dapa (bride price), death feasts and indulgence in crime and started leading an ascetic and disciplined existence. Bhagat Bhils under the impact of the teaching of their Guru Gobind Giri, in general took to the habit of daily both, hard and honest work, law-abiding life and to a large extent led hygienic and frugal life. A study conducted on the Bhils by S.L. Doshi - reveals the abandoning of the use of liquor by Bhagat Bhils at their rites de passage ceremonies such as child birth, naming ceremony, betrothal, pithi, marriage and during settlement of disputes, at death feasts and Holy & Dewali festivals¹⁴. The effect of this movement

is significantly visible even till now, through a study on Bhils, as 264 non-drinking households in the study 149 were Bhagats¹⁵, showing thereby that this movement has been able to wean away a sizeable number of tribals from the evil of drinking.

Folk proverbs are also effective measures which help to convey the message of alcohol prevention, for instance, tribal attitude towards drinking is narrated through a folk proverb which means the first peg of liquor gives a strength of tiger, second that of dog who starts barking and after the third peg a man behaves like a donkey. 'Liquor is treacherous' is revealed through the other proverb.

II. Contemporary formal trend -

During British period the state rulers banned distillation of liquor without licence during later half of 19th century. The contractors - Kalal were given yearly or for term of few years contract to manufacture and sale liquor on the payment of duty and licence fee for manufacture and sale, consequently tribals felt that liquor trading by Kalals in tribal areas had led to their exploitation and impoverishment and encroached upon their traditional right of distillation of liquor for personal and social consumption. In Mewar state in reaction to this policy a Kalal who was killed in Barapal close to Udaipur led to rebellion. It was only after great struggle and loss of life the rebellious tribals could be subdued by the force of the state. Later this outstill system of manufacture and sale of liquor was replaced by central distillery system. There are several provisions of current excise - policy for tribal areas, such as state government does not permit the tribals even in the tribal sub plan area, to prepare local beverages through fermentation of Neera or distillation of liquor through the use of Mahua flowers even for individual or local social consumption¹⁶. Similarly the vending of country liquor in the tribal sub plan area

is not done through contractors and instead is done by private contractors. Sale of liquor in village huts is prohibited.

The impact of such a policy is observed in the area. Present source of licit liquor is the Indian made foreign liquor (I M F L) shops. The consumption of licit liquor is more so Indian made foreign liquor is minimum among the tribals as it is beyond the purchasing capacity of most of the tribals as a result of mass prevailing poverty in the area.

In the final resort it is to state that, drinking among tribals has been a socially sanctioned habit. But the Government policies have been creating the hurdles in tribal economy and in their customary practices. On the other hand poverty and drinking are directly related, hence Govt. should implement a revised excise policy particularly for them, where the tribals themselves may prepare alcohol for their personal use and for commercial purpose to earn their livelihood freely & fearlessly at a cheaper cost. Similarly where drinking is a social evil among tribals, the legal measures to stop drinking must be backed by measure of reformation.

REFERENCES

1. Report of working groups of tribal area development for VII five year plan (1985-1990). Tribal area development, Rajasthan, Udaipur.
2. Encyclopaedia of Social Sciences, vol.I. 1930
• p: 619
3. Symington, D, Report on the Aboriginal and Hill Tribes of the partially Excluded Area in Bombay Province, 1937, p. 65
4. Erskine K.D., Raiputana Gazetters, vol.II-A, Ajmer, Scotch Mission Industries Co. Ltd., 1908,p.231
5. Ibid. p.231
6. Carstairs, G. Moris, The Twice Born, (A study of community of High caste Hindus), London, Hogarth press, 1961 p.p. 129-131.
7. Report on the Study Team on Prohibition, Govt. of India, Planning Commission, New Delhi, 1964, Vol.II p.p. 205-207
8. Chauhan, Brij Raj, A Rajasthan Village, New Delhi, Vir Publishing House, 1967, p. 12
9. Report of the Commissioner for Scheduled Castes and Scheduled Tribes, (1971-72 and 1972-73) p. 221
10. Bedi M.S. Drinking Behaviour and Development in Tribal Areas, Udaipur, Himanshu, 1988, p.p. 5-6
11. Heggard, W. Howard, The physiological Effects of Large and small amounts of Alcohol', Lecture-5 in Alcohol science and society, p.p. 59-72
12. Bedi, M.S., op. cit. pp 241
13. Erskine, K.D. op. cit, pp 226-236.
14. Doshi, S.L. Bhils, New Delhi, sterling, 1977, p.p. 181-184.
15. Bedi, M.S. op. cit, op. p. 164.
16. A letter to Excise Department to the Commissioner T.A.D.datod 19-11-1983 and related notification.

• • •

REPORT OF THE SUB COMMITTEE APPOINTED BY THE STATE PLANNING BOARD FOR THE IN-DEPTH STUDY OF THE VARIOUS SCHEMES UNDER TRIBAL SUB PLAN*

The first meeting of the reconstituted State Planning Board was held under the chairmanship of Deputy Chairman, State Planning Board on 5th January 1991. The policies regarding implementation of schemes under Tribal Sub Plan were discussed in that meeting and it was decided to appoint a Sub Committee for undertaking an in-depth study of implementation of various schemes under Tribal Sub Plan. The members of the Sub Committee are as follows :

1. Shri. D.M. Sukhtankar	- Chairman
2. Dr. M.D. Sathe	- Member
3. Dr. (Smt.) Kamal Randive	- Member
4. Dr. (Smt.) Chitra Naik	- Member
5. Prof. P.B. Patil	- Member
6. Secretary, Tribal Development
Department
(Dr. Aruna Bagchee)	- Member-
Secretary

The terms of reference of the Sub Committee were as follows :-

- a) To make recommendations for improvement and better budgetary planning and implementation of the various schemes under Tribal Sub Plan, after an in-depth study of the present schemes.
- b) According to the prevalent Government orders it is mandatory upon various Government Departments to grant funds to the Tribal Development Department. However, in reality it is observed that funds are not made available to the Tribal Development Department to the extent prescribed. Study in this regard and recommendation for proper funding for Tribal Sub Plan.

c) To make recommendations for effective and efficient implementation of various schemes under Tribal Sub Plan.

d) To suggest changes in the existing approach towards Tribal Sub Plan.

The main subject for consideration before the Committee is to recommend improvements in the prevalent method of implementation of various schemes of tribal development in order to fulfill the objectives. The committee studied the methodology implemented for preparing the Tribal Sub Plan, role of the T.D.D. while preparing the Tribal Sub Plan and also the role of other Government Departments in the process of preparing the Tribal Sub Plan.

The prevalent method of preparing and implementing the Tribal Sub Plan is as follows :-

Taking into consideration the available resources, financial assistance available from the Central Government, financial assistance available from institutes like World Bank, the Planning Department of the State Government of India determines the total outlay of the State plan. From the available total outlay, the Planning Department allots each and every Government Department its share for various development schemes in the sphere of its activities. However, the Planning Department does not specify the amount to be earmarked by each Department for the purpose of TSP. Thus, the amount to be utilised for TSP (from the total outlay allotted) is decided by individual departments as per their own discretion and priorities. Similarly the programmes and development schemes to be undertaken under TSP are decided by the individual departments and implemented through their field machinery.

*Original Report is in Marathi.

Working translation done by - John Gaikwad, Lecturer, T.R. & T.I. Pune - 411 001

The provisions available for TSP can be broadly classified as follows :-

- a) State Level Plan
- b) State Pool Plan
- c) District Level Plan

The District Level Plan is prepared and finalised by the District Planning and Development Committee; whereas the planning of the State Level Plan and State Pool Plan is done at the State Level. The field officers of various departments place their demands under TSP for development programmes in their areas. Taking into consideration the priorities in the various sectors of development, the DPDC allots the provisions for the District Level Plan. The Tribal Development Department makes a 'Consolidated Demand' of the provisions proposed by the DPDC(s) for District Level Plan; and the provisions proposed at State Level under the State Level Plan and the State Pool Plan. However, the sectorwise/programmewise break-up with necessary details is indicated by the T.D.D. has the direct responsibility of implementing various programmes under 'Backward Class Welfare' and the priorities for such programmes are decided by the T.D.D.

Considering the fact that the tribal population in the State is 9%, the State Government has taken a policy decision that 9% of the total outlay should be provided for the TSP. Accordingly, it is expected that the individual department should provide for the programmes under TSP to the extent of minimum 9% of their total budget provision.

The Committee has observed the following drawbacks in the prevalent method of planning and implementation of the Tribal Sub Plan.

a) In the prevalent method, the budget provision allotted by individual departments for the development programmes under Tribal Sub Plan mainly depends upon the total budget provision allotted to the departments concerned. All the individual departments present a miniature replica of their general plan, under the caption of Tribal Sub Plan. Obviously this miniature replica of the general plan does not always reflect the real felt needs of the tribals in the Tribal Sub Plan area. Large and medium irrigation projects and large and medium electricity projects being important from development point of view get priority as far as the budget provision is concerned. Departments

implementing such huge projects merely indicate large amount of budgetary provisions under Tribal Sub Plan. Moreover such large and medium projects do not have any beneficial bearing upon the tribals, but on the contrary, many a times the tribals are displaced due to such ambitious projects. Their agricultural land is submerged and the source of their livelihood is deprived. From this it follows that such ambitious projects should get least priority for granting budget from Tribal Sub Plan. There is a need to make more and more provisions with priority for the sectors such as informal, formal and vocational education, health and nutrition, agriculture, horticulture, soil and groundwater conservation, fisheries, minor irrigation, supply of drinking water, connecting roads, drainages, implementation of income generating schemes which would fulfill the basic needs of the tribals. It is a fact that this is not happening today to the extent expected. It is observed that budgetary provision is not available for individual/family and community beneficiary schemes for the tribals. The schemes under Tribal Sub Plan are mostly district level schemes and quantum of the budget-provision is decreasing day by day. Unfortunately, it is observed that necessary provisions are not made for the weakest of the weaker sections as per their needs, thereby creating an imbalance of development of the tribal areas. It is observed that all the Government Departments are implementing merely a miniature replica of their general plan, under Tribal Sub Plan and therefore does not reflect its utility for the different tribal communities. The miniature replica of the schemes which are useful in the developed areas of the State will not necessarily suit the needs of the backward tribal areas. There is a need to take this aspect into consideration. Above all this, it is a chronicle that all the budget provisions made for Tribal Sub Plan are exhausted but in reality the main object of tribal development remains a mirage only.

b) It is observed that the major emphasis is laid on the fact that the individual departments should utilise the budget allotted within the financial year itself. This leads to a blissful but wrong understanding that the budget allotted for Tribal Sub Plan when spent dully during the financial years, it is taken for granted that all the budget provision has been spent for Tribal Development and Welfare only. It is observed that most of the Departments do not take the responsibility to indicate or prove

as to how the budget allotted for Tribal Sub Plan was actually spent/utilised for Tribal Development. The exercise of technically indicating expenses incurred against the budget provision drifts away from the main objectives of the Tribal Sub Plan.

c) There is no need to elaborate upon the age old symbiotic relations between the tribals and forests and how they are mutually dependent for stability and development. However in reality it is observed that there are confrontations between the forest department and the tribals. The tribals perceive the forest department as merely controlling and a punishing authority. There is a potential of rejuvenating, and conserving the vanishing forests by winning the confidence of the tribals. This would also motivate them for participation in the programme and would also generate a source of employment for the tribals. There is a need to systematically tap the potential of minor forest produce and it would certainly contribute as source of income for the tribals. However, it is observed that the approach adopted by the forest department has not generally been found. The Committee notes that this is a major draw-back in the prevalent Tribal Sub Plan.

Recommendations of the Committee for improving and better implementation of the Tribal Sub Plan

The tribal population in the State of Maharashtra is about 9%. The process of preparing the annual plan for the State alongwith sectorwise allotment to different departments has become extremely complicated for the basic reason that many factors are to be taken into consideration. These factors comprise minimum needs programme, 20 point programme, extent and nature of backlog due to regional imbalance, special action for nexalite affected areas of Chandrapur and Gadchiroli, the special component plan for Scheduled Castes and Scheduled Tribes, strategies to be adopted for facing the problems and emergencies arising from natural calamities etc. This renders it impossible to have a homogenous, co-ordinated process of plan. There is no doubt that the above mentioned aspects render a problem for an in-depth study.

However, the State Government has accepted the responsibility by its policy decision of making a provision of 9% budget (of the total outlay for annual as well as Five Year Plan) for Tribal Sub Plan. The objective of incurring 9% of the total

outlay for Tribal Sub Plan, could not be achieved even today. As already stated, there is no real evaluation of the fact whether the expenses incurred under Tribal Sub Plan have really contributed towards Tribal Development or it was merely an exercises of technically indicating expenses incurred against the budget provision under Tribal Sub Plan. The Committee feels that if this method continues and the major emphasis is limited upto having the budget for Tribal Sub Plan to a certain percentage of the total outlays is not going to prove helpful in the process of Tribal Development. The Committee is of the strong opinion that initially even if the percentage allotted for Tribal Sub Plan is somewhat less, there is a need to lay emphasis upon drastic changes in the present methodology of preparing as well as implementing the Tribal Sub Plan. Similarly there is a need to plan for Tribal Development in view of the priorities such as overall development improvement in the quality of life, liberating the tribals from exploitation and associated difficulties.

The Tribal Development Department was established with an objective of bringing about effective and efficient implementation of tribal development. Similarly, the functioning of Tribal Sub Plan is aimed at for an overall development of tribals and tribal areas. Hence the responsibility of preparing the entire Tribal Sub Plan, deciding the priorities and sectorwise allotment for various development programmes should be the sole responsibility of the Tribal Development Department. The Tribal Development Department will render guidance regarding the approach to be adopted by the various departments. Unless this is done, the present structure of the Tribal Sub Plan of merely indicating the expenses incurred against the budget provision would not change. If the entire process of planning for Tribal Sub Plan becomes the sole responsibility of Tribal Development Department, then Tribal Sub Plan will certainly represent the real needs of the tribals in different geographical areas with different resources available. Hence it will be possible to make provisions taking into consideration the local requirements and their felt needs.

Once the above mentioned recommendations are accepted, then the sole responsibility of entire planning of Tribal Sub Plan as well as implementation and monitoring will be upon the Tribal Development Department. This would

necessitate corresponding drastic changes in the present methodology of planning and implementation of the Tribal Sub Plan. The Committee's recommendations in this regard are as follows :-

a) Once the Planning Department knows the total outlay for the State, then the budget provisions available for the TSP should be communicated to the TDD. Adhering to the allotted budget provisions, the Tribal Development Department should accept the responsibility of finalising the Tribal Sub Plan.

b) It is necessary to finalise the TSP starting from the village level. There is a need to emphasise upon the major objectives and role of the TSP by considering the real felt needs of the tribals in each and every project area. Similarly there is a need for designing suitable programmes for the tribals outside the project area. The Sub Committee feels that 75% of the budget should be provided for the development of the tribals in the project area, while remaining 25% of the budget should be provided for the tribals outside the project area.

c) While preparing the budget for the TSP, each and every development block within a tribal area should be taken into consideration, taking in view the basic and fundamental needs, difficulties faced, natural resources, educational status of the tribals, conditions related to health and nutrition, traditional occupation, available resources of employment etc. etc. Taking into consideration the above mentioned factors, five year plan/annual plan for each Tribal Development Block, and ultimately for each Tribal Development Project will have to take an initiative for efficient and effective co-ordination with the officers of various departments. The Sub Committee is aware that this task is not simple and there is a need for orienting and training the field officers of the Tribal Development Department in order to equip them with the skills such as socio-economic surveys, analysis, planning, techniques of effective and efficient coordination etc. The supervisory authorities over the field officers are expected to take into consideration the special need for imparting guidance to the field machinery apart from mere supervision. With this approach, the programmes implemented would be certainly meaningful and effective.

d) The programmes to be undertaken under TSP can be broadly classified at two levels. Some portion of the amount under Sub Plan will have to be reserved for different development sectors at State Level. However, majority of the provision

will have to be necessarily spent for the local schemes in the project areas. However, this amount will vary from project to project, depending upon the available resources and overall conditions. There is a need to make sectorwise, appropriate provisions under TSP for the tribal block, within the district plan. The provisions for district plan have decreased to the extent of 25% of the State Annual Plan. The above mentioned suggestion need to be implemented in order to improve the prevalent conditions. There is a need to devise individual/family or community beneficiary schemes for the tribals residing outside the project area. This would comprise schemes such as supply of drinking water, supply of electricity, education, agriculture development schemes, connecting roads, economic assistance for income generating schemes. Apart from a State level plan, the DPDC should prepare an independent district level tribal sub plan. As the District Annual Plan is finally sanctioned by Planning Department, District Annual Tribal Sub Plan will be sanctioned by the Tribal Development Department.

e) While preparing the TSP, huge and ambitious projects such as major and minor dams and irrigation projects, major and medium industries, National and State highways, big bridges etc., should be comparatively given least priority. On the contrary, special priority is necessary for following programmes as Minor Irrigation works and lift irrigation schemes, soil and water conservation works, supply of drinking water, conservation and rejuvenation of forests, formal and informal education, vocational educational, maternal and child health and family welfare, agriculture development and crop husbandry programmes suitable to the tribals, horticulture, small scale industries and cottage industries based on locally available resources, traditional handicrafts, connecting roads, and small bridges etc. etc. The list of priorities is not to be taken as complete or exhaustive, it is merely illustrative. The priorities in the list are certainly liable to changes as required by the overall conditions in the different project areas. Main objective of these recommendations is that the TSP should not be only in favour of the tribals, but it should really solve the socio-economic problems of the tribals and increase the momentum of the tribal development. This would have the following effect. Various Departments can undertake some development programmes as general schemes of their department; while certain development schemes which are in the list of priority and which

would really benefit the tribals, should be included under TSP. As the original concept of the TSP comprises area development according to the prevalent approach, the provisions and expenses incurred under TSP also indicate the expenses incurred for major dams, State and National Highway etc.

Though these may contribute in the area development, such major and ambitious schemes are not at all beneficial in the process of tribal development. By adopting the proposed approach, the prevalent concept will undergo a radical change.

f) Taking into consideration the recommendations and suggestions at (b) to (e) above, the Tribal Development Department should finalise the Tribal Sub Plan by consulting the concerned administrative departments and ultimately the provisions should be included in the budget as 'consolidated demands' by the Tribal Development Department. The mandatory principle that the provision for TSP Area cannot be diverted for utilisation outside the Sub Plan Area, should be followed henceforth also.

g) It is not appropriate to completely depend upon the field machinery of the various administrative department as far as the implementation of the development programmes at local level, under TSP are concerned. The Sub Committee feels that there is a need to motivate and encourage the voluntary/ non-governmental organisations in the process of Tribal Development. The voluntary/ non-governmental organisations have a vital role especially in the programmes which require community participation and attitudinal change (e.g. literacy programmes, mother and child health, family welfare, social forestry). Community participation is necessary for the success of the development programmes and it cannot be created by the implementing authorities. The success of the programmes depends upon community participation. The voluntary agencies who have won the confidence of the people by their service for the common man certainly becomes instrumental in gaining fruitful community participation. There is a need to involve such voluntary agencies in more and more programmes, where the community participation is necessary. The Sub Committee recommends that there is a need to make efforts in this direction.

h) There is a need to involve the local tribals in the forestry operations such as soil and water conservation in the forest, rejuvenation of the forests, social forestry etc. This would also generate

employment for the tribals if planned and systematic massive programme is undertaken. The unrest among the tribals is due to the erosion of the traditional 'Nistar' rights in the forests. With the rejuvenation of the forests, it would be certainly possible to restore their traditional 'Nistar' rights once again. The Forest Department should take the responsibility of operations such as connecting roads in the forests and villages nearby the forests, taking protective measures for crops like Paddy by creating small lakes, small bunds etc. Similarly, various activities contributing towards the conservation of forests should be undertaken by the Forest Departments on priority basis. While rejuvenating the forest, cultivation of minor forest produce, and medicinal plants should be undertaken to a considerable extent. This would become a source of income for the tribals. The Committee is of the opinion that there is a tremendous scope for the forest department to tap the available potential of the tribals for the purpose of rejuvenation and conservations of forests and ultimately contribute in the noble cause of Tribal Department. The Sub Committee recommends that there is a need to plan and undertake suitable programmes in this sector, as discussed above.

The Committee's recommendation that the Tribal Development Department will be entirely responsible for preparing the TSP making appropriate budgetary provisions under Tribal Sub Plan, monitoring the overall implementation of the Tribal Sub Plan does not necessarily mean that the other administrative departments would have no responsibility in planning and implementation of sectorwise development programmes under Tribal Sub Plan. The various sectorwise development programmes should be implemented by the field machinery of the concerned administrative departments. This would mean that it is not expected to create a parallel machinery in the jurisdiction of the Tribal Development Department. It is to be noted that the experience and special technical expertise of the personnel belonging to the various Government Departments is necessary for the Planning and implementation of sectorwise development programmes. As the tribals are weakest of the weaker sections, there is a need for a sympathetic attitude and zeal among the personnel from all the administrative departments and the field staff under their jurisdiction. While implementing the various developmental schemes under TSP, the field staff of the various departments should not think that they are working for some other department. As

the nodal department, the Tribal Development Department will impart general guidelines to the other administrative departments. If there is proper understanding about the roles to be played by the Tribal Development Department and the other departments then the planning and implementation of Tribal Sub Plan will be executed in a proper way as they would be an effective coordination and cooperation between the Tribal Development Department and other administrative departments.

In order to assure the tribals that the Government and the Government machinery is working for their betterment, some of the issues need to be considered immediately. The Sub Committee feels that certain observations based on its visits in the tribal areas of Chandrapur and Gadchiroli districts, need to be mentioned and discussed in the report.

a) The Government has taken certain policy decisions for regularising the encroachments in forest lands. It was observed that the cases eligible for regularisation are pending for years together, without any decision. This is one of the causes for discontent among the tribals. The delay in the decision has also deprived the tribals from getting loans and take advantage of other schemes in vogue. There are some difficulties posed by certain provisions in the Forest Conservation Act, in granting the encroached forest land on lease. Some litigations are also pending before the Hon'ble Supreme Court. There is an utmost need to undertake an in-depth study of this problem and take measures for speedy action for regularisation of eligible cases of encroachment in forest lands. The Committee recommends that the Government should fix responsibility upon the officers in the Revenue and Forest Department and if necessary, additional staff may be created for completing the process involved.

b) It is necessary to curb the economic exploitation of the tribals. The machinery for the supply of essential commodities is extremely weak in the tribal areas. While purchasing the essential commodities the tribals have to pay exorbitant price to the private traders. On the contrary, the tribals get meager amount for the agricultural produce and minor forest produce, which they sell to the private traders. During the rainy season, the tribals are in need of finance for consumption and other needs. For their consumption requirements, the tribals resort to take loans from money-lenders at an exorbitant rate of interest.

Despite the fact that the alienation of the land, belonging to the tribals, is banned by law, it is observed that the land belonging to the tribals is snatched away. As a part of the programme of liberating the tribals from exploitation, the Maharashtra State Tribal Development Corporation has undertaken the programme of supply of certain essential commodities, monopoly procurement of agriculture produce and minor forest produce from the tribals and disbursement of consumption finance to the tribals. During the visits to the tribal areas, it was pointed to the Sub Committee that there are many draw-backs, malpractices and delay in the implementation of the programmes undertaken by M.S.T.D.C. There is a thus need to see that the overall functioning of the Maharashtra State Tribal Development Corporation is improved and the sphere of its activities also needs to be enlarged. The Tribal Development Department should take necessary action in this direction.

c) Utilisation of Mahua flowers and similar other locally available resources for consumption as well as for preparation of liquor is a traditional characteristics of the tribal communities. During the Sub Committee's visits to the tribal areas of Chandrapur and Gadchiroli districts there were many complaints that the tribals are harassed by the staff of the Excise Department. On the contrary it is observed that despite the fact that there is a ban for sale of foreign liquor in the tribal areas, licences for foreign liquor shops in tribal areas have been freely granted. It is to be noted that such licences have been granted in violation of the directives given by the Central Government. It was demanded that the licences of all the liquor shops in tribal areas should be cancelled. The Committee feels that the State Government should strictly adhere to the directives given by the Central Government and take necessary action accordingly.

d) After restructuring of the Tribal Sub Plan, it would be utmost necessary to closely evaluate and monitor the actual implementation of the schemes under restructured TSP. There is a need to undertake evaluation of the schemes implemented under TSP by non-Govt. agency. Such evaluation would certainly help in taking measures for necessary improvements for effective and efficient planning and implementation of the schemes under TSP.

• • •

TRIBAL SUB PLAN : PRIORITIES

Gaikwad John S.

Planned economic development was adopted as the national policy in India, soon after independence. The tribal communities like all other constituent groups in the Nation, were expected to participate in this national endeavour on terms of equality without discrimination. The distinctive socio-economic situation of the Tribal areas and tribal communities was recognised by the national leadership from the very beginning. The constitution provides a frame-work for enabling the tribal communities to join the main stream of national life and for ensuring adequate protection and support. It is envisaged that the tribals be allowed to retain the best from their traditions, maintaining their identity.

The long-term objectives of the sub plan are :

1. To narrow the gap between the levels of development of tribal and other areas.
2. To improve the quality of life of tribal community.

The immediate objectives are elimination of exploitation in all forms, speed up the process of social and economic development and improve the organisational capabilities.

In the sub plan strategy the programmes and the priorities have to be decided consciously for each area and for each community, taking into consideration the specific situation in each case. This would demand for the formulation of each programme at the local level after a careful study of the situation. Certain known facts about the tribal situation cannot be ignored and the planning at the local level must conform to the broad policy frame.

Apart from the characteristics common to all the tribals, there is a need to take into consideration the critical problems faced by the different tribal communities residing in different localities. Some of the critical problems faced by the tribals in different geographical areas have been already pointed and noted by some of the commissions and committees appointed by Central Government and State Governments. This critical problem should be taken into consideration while planning for tribal development.

First and the foremost notable feature observed by almost all the tribal areas is exploitation in various forms. Hence elimination of all sorts of exploitation has been accorded the highest priority under the sub plan strategy. Policies resulting to exploitation of the tribal communities, directly or indirectly, need to be rationalised and suitably changed. There is a need for taking adequate legal measures for planning the loopholes in the legal system and take up programme for restriction of alienated lands. There is a need to prepare land records, in the process of restoration of alienated lands.

It has been observed that the cases eligible for regularisation of the encroachment in forest lands, are pending for years together. This delay in the decision has deprived the tribals from getting loans and other benefit of other schemes sanctioned by Govt. There is a need to take measures for regularisation of eligible cases of encroachment in forest lands.

The machinery for the supply of essential commodities is extremely weak in the tribal areas. While purchasing the essential commodities, the tribals have to pay exorbitant price to the private traders. On the contrary the tribals get meager

amount for the agriculture produce and minor forest produce, which they sell to the private traders.

During the slack season when sources of earning are not available, the tribals are in need of finance for consumption and other needs. For these requirements many a times the tribals resort to take loans from money lenders and the tribals have to pay exorbitant rate of interest for the loans taken from money lenders and traders. The Maharashtra State Tribal Development Corporation which implements the programme of supply of certain essential commodities, monopoly procurement of agriculture produce and minor forest produce from the tribals and disbursement of consumption finance to the tribals. It is observed that there are many draw backs, mal practices and delay in the implementation of the programme undertaken by the M.S.T.D.C. Credit and marketing should regulate tribal markets also. There is a need to make necessary arrangements for effective and efficient credit for providing all credit needs, including loan for productive and non-productive purposes and for social needs as well as arrangements for effective and efficient marketing of agriculture and minor forest produce are necessary.

Despite the fact that there is a ban for sale of foreign liquor in the tribal areas, licenses for foreign liquor shops in certain tribal areas have been granted. It is to be noted that such licenses have been granted in violation of the directives given by the Central Government.

There is a need to involve the local tribals in the forestry operations in order to generate gainful employment. With the rejuvenation of the forest it would be certainly possible to restore their traditional 'nistar' rights once again. While rejuvenation the forest, cultivation of minor forest produce and medicinal plants should be undertaken to a considerable extent. This would become a source of income for the tribals. Under the forestry programme, there is a need to ensure that the forest dwellers become partners in the benefits accruing from the development of forest resources. In forest rich regions, a forest based economy could be visualised.

A system of credit and marketing should be established so that exploitation in money lending and exchange of commodities is eliminated.

The strategy of tribal development needs to underline measures for building up inner strength of the community so that they are able to face, as quickly as possible, the new system on terms of equality. The economic issues get a second priority in the sub plan strategy next to protective measures and building up of the inner strength of the tribal community. It is to be noted that development of infrastructure by itself may not help in the advancement of the people.

The programmes related to economic development can be divided into two categories :

1. Programmes for area development and such programmes do not necessarily involve a structural change in the tribal economy.
2. Programmes which benefit individuals and families/limited groups. Such programmes may involve structural changes in the tribal economy.

Minimum need programmes -

Communication -

The first task in the tribal areas is to have a net work of primary roads, so that the villages are not cut off from the cottage hospital health centre, important markets and growth centres especially during the rainy season. The important markets and the growth centres in the tribal areas need to be connected with the State and the district roads.

Education

The net work of Ashram Schools and hostels needs to be more dense in order to cater the requirements of universalisation of primary education, improving its quality and eradication of illiteracy.

While planning school building, teachers quarters, etc. use of local material in the construction needs to be encouraged.

Health Services

There is a need to have better geographical distribution of the curative centres, adequate provision of medicine, programmes for tackling special health problems of the tribal areas including eradication of communicable diseases. Special institutional frame like mobile dispensaries and task forces need to be developed for remote tribal areas.

Water Supply

It is a well-known fact that most of the tribal areas have an acute problem of adequate water supply as well as potable drinking water. It is a fact that in many tribal areas the people suffer from water-borne diseases.

Irrigation potential

Potential for irrigation should be increased scientifically and different sources should be developed.

Electrification programme

There is a need to plan the electrification programme with a view to exploit the development potential of the region.

Irrigation programme and electrification programme should go hand in hand. Similarly, small scale industries /cottage /village industries and electrification programme need to be planned in consonance with each other.

Land and forest are the two key sources in the tribal areas. In order to provide gainful employment to the tribals, the potential of the available physical resources i.e. land and forest will have to be taken into consideration. The sub marginal lands are extensive in tribal areas and a sizable section of the population is landless. The forests cover a substantial proportion of the geographical area in the tribal regions. The traditional tribal economy has depended heavily on this resource base. The symbiotic relationship of the tribal communities with the forests should not be neglected while deciding upon the priorities.

Various Sectorial Programmes -

Agriculture & Allied Activities

Agriculture :

There is a need to identify the various reason which have stood in the way of development of agricultural economy of the tribals. The crop husbandry programmes should benefit the common man and particularly the weakest in the community. Special efforts are required to be made for land development, soil conservation and tapping of irrigation potential.

Special arrangements should be made for providing seedlings, grafts, vegetable seeds and kits of agricultural implements.

There are several limitations to the applicability of the results of general agricultural research to completely different agro-climatic regions. The agro-climatic conditions in hilly tribal regions are liable to vary sharply within a short distance. It has to be acknowledged that the practises, which the tribals have developed through centuries of trial, are perhaps the most suited to the local agro-climatic conditions.

Hence a clear strategy for agriculture development of each region has to be worked out. Adaptive research, large scale field trials of proved techniques and identification of major thrust areas of agricultural extension are essential.

There is a need to organise special training programmes for the cultivators in tribal areas and set up demonstration farms to introduce improved and scientific agricultural practises etc.

Emphasise on change in pattern of agriculture of shifting cultivation to settled cultivation needs to be continued in areas where shifting cultivation is still prevalent. In such areas necessary steps will have to be taken for socio-economic rehabilitation of the groups engaged in shifting cultivation, in order to divert them to settle cultivation.

In order to improve the economic status of the tribals, suitable programmes should be undertaken under the sub-sector - Allied activities.

While undertaking these programmes, there is a need to expose the tribals to necessary training

Allied activities

Horticulture, agro-forestry/ social forestry/ forestry/ MFP

Animal husbandry

Cattle breeding, sheep breeding, piggyery.

Dairy Development

Milch animals, milk and milk products.

Poultry

Poultry birds, eggs.

Bee Keeping

Honey, Wax

Rearing of silk worms

While encouraging the allied activities which would certainly have an impact on economy, arrangements for marketing will have to be taken into consideration. Similarly, the role of marketing and credit organisation such as LAMPS will have to be re-emphasised.

Primitive tribal groups should be provided with gainful employment and there is a need for attacking the problem of their survival with adequate health care, restoring the lost ecological balance in the area and helping, the group to become a partner in the local economic system without losing their identity.

Cottage and Village Industries

In some projects in Maharashtra more than 60% tribals are landless. The landless labour should be enabled to move to other professions by creation of additional employment opportunities in household/ cottage industries. Training orientation and institutional support should be provided and this should become an integral part of the schemes under I.T.D. Ps.

The tribal area has a tremendous potential for cottage industries based on forestry/ MFP/

Agro-forestry/ Social Forestry, Horticulture, animal husbandry, poultry, dairy development. The cottage/village industries could add value to the raw material by processing or converting into another form which certainly would earn them handsome and rewarding price for example Oil Seeds could be dried and oil can be extracted at local level. This would also help in manufacture of soap. Fruits could be processed for preservation or converted into pulp/juice/ sauce/ pickles or jam/ other form depending upon the demand and market. Similarly the bamboo and the grass available in the forest region can be used for preparing handmade paper, cane furniture, baskets, trays, caps and other artistic and fancy items.

The development of Cottage/ village industries in tribal areas need to be encouraged by providing subsidies and by establishment of Training-cum-Production Centres.

Artisan groups need to be identified and encouraged for starting cottage/ village industries. They need to be assisted in terms of technology, credit and marketing.

The economy of tribal artisans is getting adversely affected due to competitive market. Promotion of tribal crafts and family based programmes for helping these groups including marketing facilities need to be formulated. Integrated development of tribal community under the zones of influence of industrial and mining project complexes are required to be taken up. Areas like industrial and mining complexes, forest rich regions, and areas with high landless population will need special attention and separate plans. Identification of such regions is necessary.

Setting up of village/ Cottage industries would require the consideration of following aspects :

- Potential survey, Techno-Economic survey, Identification of projects;
- Promotional Campaign, Identification of target group, Selection of Trainees;
- Major Aspects of Training;
- Escorts service, Institutional linkages, follow up

Detailed consultancy in this regards could be obtained from :

- (1) NISIET, Yusufguda, Hyderabad - 500045
- (2) KVIC, Irla Road, Vile Parle, Bombay - 400056

One of the most important constraints in building up of annual plans from below has been the number of stages involved in the preparations of State plans, and the consequent tight schedule for finalisation of the State Plan as also the budgets for the State. There is a need to synchronise all the stages in such a way that there is sufficient time at each stage for consideration and readjustment (if required) and yet the final stage of budget, is also reached comfortably.

The anthropological approach to the formulation of the development programme and policies suggests to involve specialists from all fields of study relevant for development including social workers and administrators.

There is a need to formulate the programmes for the tribals and tribal areas in such a way as to promote their growth by their own efforts, and by the efforts of the extension of workers and there is a need to recognise.

- (1) totality of the community life of the tribals.
- (2) the integrated life of the individual within the community.
- (3) culture & traditions of the tribals and their adaptability to change.
- (4) felt needs of the people and
- (5) potential of the people and the region.

This can be fulfilled by conducting three types of surveys (a) preliminary survey, (b) basic survey and (c) special survey.

On completion of these surveys, the programmes could be planned according to the priority.

As Pandit Jawaharlal Nehru states 'People should develop along the lines of their own genius and we should avoid imposing anything on them. We should try to encourage in every way their own traditional art and culture'.

There is a need to take utmost care to ensure that due benefits accrue to the members of tribal communities, and preferably the weaker sections of the tribal communities. In case the benefits are not accrued by the weaker sections among the tribal communities, then there is a need to see that the weaker sections are not adversely affected, if not benefited.

There is a need to see that the benefits of the schemes do not go only to the vocal sections of the population.

All developmental programmes taken up in an area should be presentable in the form of a viable package of services to the common man.

A strategy for development applicable to relatively progressive population may be counterproductive if imposed on societies deeply rooted in traditional economic methods.

Hence it is not desirable to have an uniform prescription for all areas.

As Pandit Jawaharlal Nehru has stated

"We should not over-administer these areas or overwhelm them with a multiplicity of schemes...."

The Scheduled Castes and Scheduled Tribes Commission has recommended that 'the pace of development of extremely under-developed tribal communities should be slow and in conformity with their way of life.'

Verrier Elvin has admirably stated that 'We do not want to preserve the tribesmen as museum species, but equally we do not want to turn them into clowns in a circus. We do not want to stop the clock of progress, but we do want to see that it keeps the right time.'

• • •

BOOK REVIEW :

APPROACHES AND STRATEGIES FOR TRIBAL DEVELOPMENT IN MAHARASHTRA

Dr. Laxminarayana

Review by :
Prof. R.K. Mutatkar,
Dr. P.R. Dubhashi

Prof. R.K. Mutatkar*

Tribal Studies have been the preserve of Anthropologists since colonial times. In countries like India, after Independence, the tribal communities have joined the political and developmental mainstream, the Constitutional will has been translated as a political will. Over the five year plan periods, various schemes of tribal development and tribal development infrastructure has been created.

Anthropologists continue to be preoccupied with micro-level studies of the tribal communities. The impact and evaluation of macro policies of development have not yet been adequately studied by University level scholars. In fact, a comprehensive review of policies and infrastructure of development is not available under one cover. Dr. Laxminarayana's book fills the gap very eminently.

Dr. Laxminarayana has discussed the philosophical basis of the concept of development. He has also reviewed the various approaches to tribal development, before going into the various committee recommendations and five year plan achievements. He has discussed the problems of land and forests in the context of protective

legislation to safeguard the interests of the tribals. He has also given the picture of the administrative infrastructure created for tribal development in Maharashtra long with the schemes of development. The educational health and agricultural programmes have been adequately outlined. Special chapters on Tribal Sub Plan and Tribal Development Corporation are most welcome. Actually, there is nothing in regard to tribal development in Maharashtra which is lacking in Dr. Laxminarayana's book.

Various training courses on tribal development are taught in the colleges, universities and development institutes. This book can be used as a text book for such courses. The book will also serve the purpose as a reference volume who want to study the impact of development schemes at micro-level. The book needs to be translated in Marathi to become a useful tool at the grassroots level for administrators social activists and rural institutes.

Dr. Laxminarayana should write a similar book about tribal policies and strategies of development at the national level.

• • •

Dr. P.R. Dubhashi*

This is a comprehensive book regarding the Tribal Development in Maharashtra. The author has taken trouble to elaborate all aspects that are connected in one way or the other with the Tribal Development and welfare in general and of Maharashtra in particular. It is necessary to understand the policy and programmes by the administrators at all levels first, rather than implementing the decision taken by the authorities in an haphazard manner, if at all one is interested to see the concerned people, get the required real benefits. The requisites needed are firstly the organisation with the persons having deep experience of the subjects they are called upon to deal with not only theoretical but also experience with practical administration connected with live issues; secondly all such issues are to be dealt together and not separately and lastly to understand thoroughly the involved policies and programmes. Administrative success will depend upon how far the related sections of the society have understood the issues pertaining to the development, which the Government would like to bring about.

The most important issues dealt in this book are regarding the policy matters of tribal development, Protective legislation and tribals of Maharashtra State Co-operative tribal development Corporation etc. In this study the author has some useful suggestions and recommendations for streamlining and reinforcing the existing administrative machinery in Maharashtra State. The analysis would be certainly useful to all those who are interested in tribal development in the state, and could be used as a Handbook. On looking to the charts, maps incorporated by the author, one will find that the tribal development in Maharashtra is really of realistic nature, success will all depend upon how best we can educate the concerned tribal population. The study is supported by chapterwise notes and references together with select but exhaustive bibliography enabling the researcher to do the further reading if need be. Although information finding is possible from detailed contents it would have been better if there could have been an Index.

• • •

*Vice Chancellor, Goa University, Goa.

43

TRB, Vol. XV, No. I, March 1993

Name of the Author : Dr. Laxmir rayana
Publisher : Registrar, Tilak Maharashtra
Vidyapeeth, Pune.
Price : Rs. 80/-
Pages : 285.

आदिवासींचा कल्पवृक्ष

श्री. आर.डी. कोठारी

सन्माननीय श्री. मोरारजी देसाई, मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री असताना विधानसभेत सांगण्यात आले की, "आदिवासी लोक म्हूची दारू गाळून पितात म्हणून म्हूची झाडे तोडा, टोळंबीची झाडे उपयुक्त असल्याने तोडू नका, राहू द्या," असे आदेश काढायचे ठरले. त्या वेळेस श्री. जनार्दन वळवी (महाराज), तेव्हाचे आमदार यांनी लक्षात आणून दिले की, म्हूचे झाड व टोळंबीचे झाड हे वेगळे नसून एकच आहे; तेव्हा कुठे वृक्षतोडीच्या आदेशाला स्थगिती मिळाली. आदिवासींच्या दैनंदिन जीवनात म्हूच्या झाडास अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. म्हूचे झाड बहुउपयोगी असे आहे.

म्हूचा वृक्ष हा सर्वसाधारण, मध्य भारतातील व पश्चिम भारतातील वनांमध्ये प्रामुख्याने आढळतो.

- १) रानात गुरे चारणारा गुराखी थकून आल्यानंतर दुपारी न्याहारी करतो. गुरांना म्हूच्या झाडाखाली सावलीत थांबवून तोसुद्धा विसावा घेतो. म्हूच्या झाडाची सावली चांगली दाट, थंडगार व मनाला ताजेतवाने करणारी, प्रकृतीस आल्हाददायक अशी असते.
- २) जिवंत पक्षी भुलवून पकडण्यासाठी आदिवासी म्हूच्या झाडाचा डिक उपयोगात आणतात. आदल्या दिवशी झाडाच्या बुंध्यावर कुन्हाडीने अनेक ठिकाणी घाव घालून ठेवतात व दुसऱ्या दिवशी सकाळी घाव घातलेल्या ठिकाणी डिक (चिक) बाहेर आलेला असतो, तो गोळा करून स्वतःच्या दाताने तिंबून (गव्हाचे पीठ हाताने तिंबतात तसे) चिवटपणा आणला जातो. तो डिक काठीच्या टोकाला गुंडाळून झाडा-झुडपांच्या फांदीला बांधण्यात येतो. बिचाऱ्या पक्ष्यांना, पोपटाला काय कल्पना की आपण बसल्याबरोबर डिकाच्या लगडीला चिकटणार. पक्षी जसजसा सुटायचा प्रयत्न करतो तसतसा तो जास्त चिकटत जातो.
- ३) म्हू फुलांचा वहर मोसम (सिझन) १५ मार्चनंतर साधारणतः सुरु होतो. पहाटे ४/४.३० वाजल्यापासून झाडावरून फुले पडतात, गळतात. त्याचे वैशिष्ट्य असे की, कोवळे ऊन असेपर्यंत टप टप आवाजाने ती आपोआप पडतच राहतात. जमिनीवर पडणाऱ्या फुलांचा आवाज एक वेगळाच सूर, लय

निर्माण करतो. अर्थात तो सूर, लय ऐकण्याचे भाग्य फक्त आदिवासींच्या वाटचाला येते.

ताज्या फुलांचा रंग पांढरा/फिकट पिवळा असतो. ही फुले चवीला गोड व रसाळ असतात. म्हूची ताजी फुले तशीच खातात. अस्वल व माकड या प्राण्यांनाही ताजी फुले आवडतात. सुकलेल्या फुलांचा रंग विटकरी असतो. म्हूची फुले उन्हात वाळवून सुकलेली फुले भाजून खाद्य पदार्थ तयार करतात. म्हूच्या सुकलेल्या फुलांपासून दारूसुध्दा तयार करतात. सामाजिक उपयोगाव्यतिरिक्त म्हूच्या दारूचा उपयोग औषधासारखाही करतात.

- ४) म्हूचे फळ - म्हूचे फळ हे दोन्ही टोकांकडे निमुळते आणि लांब गोलाकार असते. पिकलेले फळच खातात, पिकलेल्या फळाचा आस्वाद औरच असतो. ही फळे पोपट इ. पक्षीसुद्धा मोठ्या आवडीने खातात. त्याची चव सर्वसाधारणपणे चिकूसारखी लागते. तेव्हा माणसाने एकदा तरी हे फळ खाऊन आनंद व आस्वाद घ्यावा. फळाचा रंग फिकट हिरवा असतो. जून- जुलै महिन्यात पिकलेली फळे मिळू शकतात.
- ५) टोळंबी - पिकलेल्या म्हू फळातून टोळंबी निघते. त्या टोळंबीचे फोडून दोन भाग करतात. वरची टरफले काढून फेकली जातात. ही टोळंबी ५ ते ६ दिवस उन्हात वाळवून उखळामध्ये चांगली बारीक कुटतात. बारीक कुटलेल्या टोळंबीस चांगल्या स्वच्छ कपड्यात वाफेवर शिजवून पिळ देऊन त्यातील तेल काढतात. २ किलो टोळंबीचे साधारणतः ५०० ते ७५० ग्रॅमपर्यंत तेल मिळते. टोळंबीच्या तेलाचा उपयोग जेवणात करण्यात येतो. वरण भातावर टोळंबीचे तेल खाण्यात काही न्यारीच मजा असते. साबण तयार करण्यासाठीसुद्धा टोळंबी उपयोगात आणतात.
- ६) म्हूच्या झाडापासून जळाऊ लाकूड/इमारती लाकूडसुद्धा उपलब्ध होते.

नारळाचे झाड बहुउपयोगी असल्याने त्यास 'कल्पवृक्ष' ही जी उपाधी देण्यात आली आहे - ही उपाधी म्हूच्या झाडासही देणे निश्चितच योग्य होईल.

□ □ □

'शासकीय आश्रमशाळा, निगडोळ'

एक उल्लेखनीय आश्रमशाळा

उज्ज्वला प्र. थोरात,

भारताचा आद्यनिवासी म्हणवून घेणारा आदिवासी समाज स्वातंत्र्योत्तर काळातही दारिद्र्य, निरक्षरता यांमुळे उपेक्षित आयुष्य जगत आहे. आदिवासींना त्यांचे नागरिकत्वाचे मूलभूत हक्क मिळवून द्यावेत व त्यांचे जीवन समृद्ध बनवावे, त्यांना राष्ट्रीय प्रवाहात सामील करून घ्यावे या उद्देशाने स्वातंत्र्योत्तर काळात केंद्र व राज्य शासनाने अनेकविध योजना सुरू केल्या. आदिवासी समाज साक्षर बनल्याशिवाय, सुशिक्षित बनल्याशिवाय त्याला त्याचे हक्क व कर्तव्ये यांची जाण येणार नाही, स्वतःचा विकास साधता येणार नाही हे लक्षात घेऊन आदिवासी विकास योजनांत शिक्षण हा घटक केंद्रभूत/महत्त्वाचा केला गेला. या विकास योजनांपैकी एक अतिशय महत्त्वाची व उपयुक्त योजना म्हणजे शासकीय आदिवासी आश्रमशाळा.

शासकीय आश्रमशाळा ह्या आदिवासी मुलांसाठीच्या निवासी शाळा आहेत. वैदिक काळातील 'गुरुकुल' पद्धतीच्या आधारावर त्यांची रचना करण्यात आली आहे. शिक्षक व विद्यार्थी यांनी एकत्र राहून ज्ञानदान व ज्ञानार्जनाचे काम करावे हा उद्देश यात आहे. आदिवासी समाज शिक्षणाबाबत उदासीन राहिला कारण, त्यांना पोटासाठी, रोजच्या चरितार्थासाठी दिवसभर उन्हातान्हात, शेतात, जंगलात राबावे लागते. केवळ तरुण व प्रौढच नव्हे तर वयाची ७-८ वर्षे पूर्ण झाल्याबरोबर आदिवासी मुलांना कुटुंबातील इतर सदस्यांबरोबर काबाडकष्ट करण्यास सुरुवात करावी लागते. जोपर्यंत पोटाची भूक भागत नाही तोपर्यंत त्यांना कुठलेही काम सुचणार नाही. मग शिक्षण ही फारच दूरची गोष्ट. आदिवासी समाजाचे राहणीमान इतके खालावलेले आहे की, दिवसातले ७ ते ८ तास शाळेत घालविणे, वर व्ह्या-पुस्तके यांसारखा खर्च या गोष्टींमुळे शिक्षण ही या समाजातली चेनीची बाब बनली आहे. या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन त्यांच्या प्राथमिक गरजा उदा. जेवण, कपडे, शिक्षणासाठी होणारा खर्च भागवून नंतर त्यांना शिक्षण घेण्यास प्रवृत्त करावे या उद्देशाने आश्रमशाळा योजनेची उभारणी केली गेली. आदिवासी समाजातील कोणत्याही जाती-जमातीचे मूल बालवाडीत जाण्यास योग्य झाले म्हणजे साधारणतः ६ ते ७ वर्षांचे झाले की आदिवासी पालकांनी त्याची खऱ्या अर्थी शाळेत भरती करायची. यानंतर उर्वरित म्हणजे इयत्ता दहावीपर्यंतची वर्षे हा मुलगा आश्रमशाळेत राहूनच माध्यमिक

शिक्षण घेतो. या मुलांचे राहणे, जेवण, कपडालत्ता, व्ह्या, पुस्तके व इतर खर्चाची जबाबदारी सरकार घेते. या कालावधीत त्या मुलाचा शिक्षकच त्याच्या पालकाची भूमिका बजावतो. अर्थात सण, कौटुंबिक कार्यक्रम, आजारपण या कारणांनी विद्यार्थी घरी जाऊ शकतो. थोडक्यात आदिवासी मुलांच्या व पालकांच्या आर्थिक चिंता, विवंचना दूर करून त्यांच्यापुढे शिक्षण एवढे एकच उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे.

या योजनेसाठी शाळेची इमारत, विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह, जवळच शिक्षकांसाठी निवासस्थाने याप्रमाणे इमारतीची एकाच परिसरात रचना करून शिक्षक व विद्यार्थी सतत एकमेकांच्या संपर्कात राहतील असे पाहिले गेले. या योजनांत पाल्याचा भार पालकांवर राहू नये हा हेतू जसा होता, तसाच सतत शिक्षकांचा सहवास लाभून ही मुले केवळ सुशिक्षितच नव्हे तर सुसंस्कृत व्हावीत हेही उद्दिष्ट ठेवले गेले. ही योजना १९७२ साली सुरू झाली तेव्हा महाराष्ट्रात राज्य शासनाच्या ३१ आश्रमशाळा होत्या. त्यांची उपयुक्तता लक्षात आल्यामुळे ही संख्या लवकरच ३३४ वर जाऊन पोहोचली.

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने फेब्रुवारी, ९३ मध्ये या योजनेचे मूल्यमापन करण्याचे ठरविले. या निमित्ताने मी, कु. माया खत्री, सांख्यिकी सहाय्यक व सौ. मंगला घोडे, संशोधन अधिकारी अशा तिघींच्या अभ्यास गटाने महाराष्ट्र राज्यातील विविध जिल्ह्यांतील आश्रमशाळांची पाहणी केली. ही योजना आदर्श व उपयुक्त असली तरी योजना कागदोपत्री असणे व तिची प्रत्यक्ष कार्यवाही होणे यात व्यवस्थापन, तांत्रिक घटक अशा अनेक कारणांमुळे त्रुटी, समस्या कशा निर्माण होतात हे सतत जाणवत होते. पण तरीसुद्धा या समस्यांवर मात करून विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी धडपडणारी एक उल्लेखनीय शाळा आम्हाला या प्रवासात सापडली ती म्हणजे निगडोळ, ता. दिंडोरी, जि. नाशिक येथील शासकीय पोस्ट बेसिक आश्रमशाळा.

ही आश्रमशाळा तरी दुर्गम भागातच आहे. मुद्दाम वाकडी वाट केल्याशिवाय न भेटणारी. रस्त्यावर अंतरा-अंतरावर छोटे छोटे पाडे, मूळ निगडोळची लोकसंख्या १५०० च्या आसपास आहे.

अशा ठिकाणी आश्रमशाळेची पाहणी करण्यासाठी जाताना साहजिकच कोणत्याही मोठ्या अपेक्षा घेऊन गेलो नव्हतो. या शाळेच्या परिसरात आम्ही पाऊल टाकले त्या वेळेपासूनच या शाळेचा परिसरही या शाळेचे वेगळेपण सांगत होता. अतिशय स्वच्छ परिसर, पाण्याचे दुर्भिक्ष असतानाही विद्यार्थ्यांनी लावलेली झाडे, प्रयत्नपूर्वक फुलविलेली बाग, भाजीपाल्यासाठी तयार केलेले वाफे हे दृश्य इतर शाळांपेक्षा काहीसे वेगळे होते. शाळेच्या इमारतीत वर्गांच्या आतील व बाहेरील भिंतींवर क्रमिक अभ्यासक्रमातील तसेच सामान्य ज्ञानाविषयीची माहिती, तक्ते, अभ्यासपूर्ण लेख व चित्रे यांच्या आधारे लावलेली आढळली. एक वेगळे शैक्षणिक वातावरण तयार करण्याचा प्रयत्न यातून दिसत होता. शाळेच्या मुख्याध्यापकांशी बोलताना त्यांनी अभिमानाने व आत्मियतेने या शाळेविषयी, त्यांच्या विद्यार्थ्यांविषयी माहिती दिली त्याचे कारण नंतर वर्गावर्गातून हिंडताना लगेच लक्षात आले.

इयत्ता पहिलीतील ६ ते ७ वर्षांच्या मुलांपासून ते इयत्ता आठवीतील १४-१५ वर्षांच्या मुलांपर्यंत सर्व विद्यार्थी निरोगी, हसरे व स्वच्छ गणवेशात उपस्थित होते. आलेल्या पाहुण्यांना पाहून सुरुवातीला थोडी बुजली असली तरी सरांनी ओळख दिल्यानंतर व अनौपचारिक गप्पा मारल्यावर ही मुले एवढी बोलू लागली की, त्यांना विचारलेल्या प्रश्नांची आत्मविश्वासाने उत्तरे देऊन झाल्यावर त्यांनी आम्हाला आमच्याविषयी प्रश्न विचारण्यास सुरुवात केली. आम्ही ही शाळा पाहात असतानाच एकीकडे थोड्या वेळात मुख्याध्यापकांनी सांस्कृतिक कार्यक्रमाचे आयोजन केले. यात बालवाडी व पहिलीच्या मुलांनी सुंदर नृत्य- नाटिका करून दाखविली.

यानंतर इतर मुला-मुलींनी वेगवेगळे नृत्य, गायन आदि सांस्कृतिक कार्यक्रम करून दाखविले तेही पेटी, ढोल, डफली इ. च्या साहाय्याने आणि हे वाजविणारेही सर्व विद्यार्थीच होते. या कार्यक्रमातील प्रत्येक विद्यार्थी आपल्या वाट्याला आलेली भूमिका कौशल्याने पार पाडत होता. या शाळेतील विद्यार्थ्यांनी राज्यस्तरीय क्रीडास्पर्धांमध्येही अनेक बक्षिसे मिळविली आहेत. मॅरेथॉन, नेमबाजी, खोखो, कबड्डी, सायकलिंग, पोहणे यांसारख्या विविध स्पर्धांचा समावेश यात होता. विशेष म्हणजे या मुलांना प्रोत्साहन देण्यासाठी या शाळेतील शिक्षक व मुख्याध्यापकच नव्हे तर चतुर्थश्रेणी कर्मचारी व निगडोळचे नागरिकही या मुलांच्या बरोबरीने मैदानाची खेळात भाग घेत असतात आणि यात दडपण किंवा सक्तीचा लवलेशही दिसत नाही. उलट उत्स्फूर्तपणे ही सर्व मंडळी यात सहभागी होतात असे दिसून आले. या कार्यक्रमांमुळे शाळेतील विद्यार्थी, शिक्षक, अन्य कर्मचारी यांच्याबरोबर शाळेच्या परिसरालाच चैतन्याचा स्पर्श झालेला असल्याचे जाणवत होते.

या सगळ्यांत कमाल दिसून आली ती जेव्हा त्या दिवशीच शाळेत होणाऱ्या दहा दिवसांच्या क्रीडाशिबिराच्या उद्घाटन समारोहाला आम्ही उपस्थित राहिलो त्या वेळी. शाळेतील ज्या विद्यार्थ्यांनी क्रीडास्पर्धांमध्ये जास्तीत जास्त बक्षिसे मिळविली

होती तो ब्लेझरमध्ये तयारीत उभा होता. एखाद्या आशियाई स्पर्धेच्या उद्घाटन समारोहाप्रमाणे क्रीडा- ज्योत प्रज्ज्वलित करून त्या विद्यार्थ्यांनी सहकाऱ्यांच्या मदतीने मैदानाला फेरी मारून नंतर त्या विभागातील साहाय्यक प्रकल्प अधिकाऱ्यांच्या हस्ते दीप प्रज्ज्वलित करून शिबिराचे उद्घाटन झाल्याचे घोषित केले. तसे पाहिले तर कार्यक्रम छोटा होता पण या विद्यार्थ्यांच्या अनुभवात, आत्मविश्वासात भर टाकणारा होता आणि येथे आवर्जून सांगण्याची गोष्ट म्हणजे आमची भेट अनपेक्षित असताना आयोजित केलेले हे सर्व कार्यक्रम असूनही गोंधळ-गडबड, एकमेकांवर आरडाओरड ही अशा कार्यक्रमाची वैशिष्ट्ये मात्र अजिबात आढळली नाहीत. या कार्यक्रमाच्या निमित्ताने मुख्याध्यापक व शिक्षकांचे उत्कृष्ट नियोजन दिसून आले.

या कार्यक्रमानंतर मुख्याध्यापकांना त्यांनी या विद्यार्थ्यांना कसे तयार केले असे विचारता त्यांनी अभिमानाने सांगितले की, पहाटे उठताच सर्व विद्यार्थी ५ ते १० कि.मी. पर्यंत रनिंग करतात. नंतर स्नान करून मोड आलेल्या कडधान्याचा नाश्ता व दूध घेतात. नंतर १० वाजेपर्यंत अभ्यास, ११.३० वाजता शाळेची तयारी, १२ ते ५.३० शाळा व नंतर ६.३० पर्यंत खेळ, ६.३० ते ७.३० जेवण, नंतर ९.३० पर्यंत अभ्यास अशी या मुलांची दैनंदिनी आहे. शाळेचे मुख्याध्यापक, शिक्षक, कर्मचारी वर्ग या मुलांसाठी त्यांच्या बरोबरीने कष्ट घेत असल्यामुळे ही मुलेही तितक्याच जोमाने अध्ययन व इतर क्रीडा, कला आत्मसात करीत आहेत. अनौपचारिक गप्पांमध्ये कळले की, शाळेचे मुख्याध्यापक श्री. धनंजय भरसाट हे स्वतः आदिवासी समाजाचे असून त्यांनी आपले डी.एड. पर्यंतचे शिक्षण अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीत घेतले. अर्थात तरीही ते पहिल्या क्रमांकाने एस.एस.सी (त्यावेळेचे पी.एस.सी.) व डी.एड. पास झाले. तसेच ते स्वतः अतिशय सुंदर चित्रकार असून शाळेच्या भिंती त्यांच्या कलेची साक्ष देत होत्या.

या राज्यातील इतर, इतकेच काय पण नाशिक जिल्ह्यातील दिंडोरी तालुक्यातील अन्य आश्रमशाळांमध्ये आम्हाला या मुलांसाठी कोणी विशेष कष्ट घेत असल्याचे निदर्शनास आले नाही. कला, क्रीडा व गोष्टी तर दूरच पण बहुसंख्य शाळांमध्ये क्रमिक शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या गळी उतरविण्यात अनुत्सुक दिसले. आज शासन आर्थिक झीज सहन करीत असतानाही अनेक विकास योजना केवळ अंमलबजावणी करणाऱ्या अधिकाऱ्यांच्या अकार्यक्षमतेमुळे अपेक्षित ध्येय, उद्दिष्ट गाठू शकत नाहीत. या पार्श्वभूमीवर आपल्या छोट्याशा जगातील विद्यार्थ्यांना बाहेरील जगात पदार्पण करण्यापूर्वी क्रीडा, कला, शिक्षण व आत्मविश्वास यांनी परिपूर्ण असे व्यक्तिमत्त्व प्रदान करणारी निगडोळची श्री. भरसाट सरांची शासकीय आश्रमशाळा उल्लेखनीय नव्हे तर आदर्श आश्रमशाळा म्हणून गौरवाची असे वाटते.

□ □ □

आठव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात नव्याने सुरु करावयाच्या प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे नियोजन

ल.वा. खोले.

प्रास्ताविक -

राज्यातील आदिवासींची सर्वांगीण उन्नती होण्याच्या दृष्टीने ज्या काही प्रमुख बाबी ग्राह्य धरण्यात आल्या आहेत, त्यांत त्यांचे सार्वजनिक आरोग्य हा एक महत्त्वाचा घटक धरणे आवश्यक आहे. त्यांच्यांत सामाजिक सुधारणा होण्याच्या मार्गामध्ये त्यांचेमध्ये असलेले दारिद्र्य, पारंपरिक पद्धतीने जीवनाकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन, अज्ञान यांमुळे अडसर निर्माण झाला आहे. त्यांच्यातील सार्वजनिक आरोग्याचा प्रश्न हा मुख्यत्वे खालील गोष्टींशी निगडित आहे.

- १) समतोल व पुरेसा आहार
- २) शुद्ध व मुबलक पिण्याचे पाणी
- ३) स्वच्छ राहणी
- ४) आरोग्यविषयक व औषधोपचारांसंबंधीच्या सोयी व साधने
- ५) रोगराई
- ६) अज्ञान, अंधःश्रद्धा, वैद्यकीय उपचारांसंबंधी त्यांच्यामध्ये असणारी अनास्था.

वरील सर्व गोष्टींच्या समुच्चयामुळे आदिवासी जनतेचे आरोग्य निकृष्ट दर्जाचे बनले आहे.

२. आदिवासींच्या आरोग्याबाबतच्या अडचणींची शासनाला कल्पना आहे. या परिस्थितीवर मात करण्याच्या दृष्टीने राज्यातील आरोग्य खाते वेगवेगळ्या योजनांद्वारे आरोग्यविषयक सोडवणूक करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्नशील आहे. याचाच एक भाग म्हणून आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात नवीन प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे, ग्रामीण दवाखाने, फिरते दवाखाने सुरु करून वैद्यकीय सुविधा जास्तीत जास्त आदिवासी जनतेपर्यंत सुलभ रीतीने कशा पोहोचविता येतील याबाबत कार्यशील आहेत. यातील एक भाग म्हणून आठव्या पंचवार्षिक योजनेत आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात नव्याने उघडावयाच्या प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा मूल्यमापन अभ्यास अहवाल आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने हाती घेऊन पूर्ण केला आहे.

उद्देश, पध्दती व व्याप्ती :-

वरील अभ्यास अहवाल घेण्यासंबंधी खालील उद्दिष्टे ठरविण्यात आली होती.

- १) राज्याच्या आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात सध्या अस्तित्वात असलेली प्राथमिक आरोग्य केंद्रे विचारात घेऊन प्रचलित मानकानुसार सन १९८१ च्या लोकसंख्येच्या आधारावर आताची (१९८९ ची) लोकसंख्या अंदाजित करून प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा तालुकानिहाय अनुशेष शोधून काढणे व अशा तालुक्यांमध्ये नवीन प्राथमिक आरोग्य केंद्रे सूचित करणे.
- २) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील अतिदुर्गम भाग शोधून काढून अशा भागासाठी सध्याचा प्राथमिक आरोग्य केंद्र सुरु करण्याबाबतचा निकष शिथिल करण्याबाबत सांगोपांग विचार करणे, अशा अति दुर्गम भागासाठी सूचित निकषानुसार अनुशेष शोधून काढणे.
- ३) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात प्राथमिक आरोग्य केंद्रे स्थापण्यासाठी कोणत्या बाबींवर भर व प्राधान्य द्यावे व ते का द्यावे याबाबत सांगोपांग विचार करणे व त्यावर आधारित काही निकष /मानके प्रस्थापित करणे.
- ४) जिल्हा आरोग्य अधिकारी यांनी राज्यात नवीन सूचित केलेल्या प्राथमिक आरोग्य केंद्रांच्या स्थळांची आदिवासी भागाच्या उपयुक्ततेच्या दृष्टिकोनातून छाननी करणे व त्याची जिल्हानिहाय प्राधान्य क्षमता निश्चित करणे.
- ५) पाहणीच्या आधारावर प्राथमिक आरोग्य केंद्राबाबतच्या काही सूचना मांडणे.

राज्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे नियोजन हे जिल्हा परिषदेच्या अखत्यारीत असलेल्या जिल्हा आरोग्य अधिकारी यांचेकडे आहे. तेव्हा त्यांचेकडून या संस्थेने विहित केलेल्या नमुनापत्रकानुसार तालुकानिहाय नकाशामध्ये नवीन प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे तालुकानिहाय प्रस्ताव मागविण्यात आले. याशिवाय काही प्रमुख जिल्हांचे जिल्हा आरोग्य अधिकारी, तसेच खात्याचे वरिष्ठ पातळीवरील अधिकारी व या संस्थेकडे उपलब्ध असलेल्या माहितीचा समावेश अभ्यास अहवालात करण्यात आलेला आहे.

संशोधन सहाय्यक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे १

या मूल्यमापन अभ्यास अहवालाची व्याप्ती फक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्राशी निगडित जिल्ह्यांशी आहे. आदिवासी क्षेत्रातील जास्तीत जास्त खेड्यांचा समावेश होण्याच्या दृष्टीने संबंधित जिल्ह्यातील अतिरिक्त उपयोजना, सुधारित क्षेत्र विकास खंड, व लघु सुधारित क्षेत्र विकास खंडाच्या क्षेत्राचाही यात समावेश करण्यात आलेला आहे.

प्राथमिक आरोग्य केंद्र सुरू करण्याबाबतची मार्गदर्शक तत्त्वे :-

राज्यातील उपयोजना क्षेत्रात नवीन प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे स्थान सूचित करताना व त्याला प्राधान्य क्रम देताना खालील मुद्यांबाबत काय परिपूर्ता केली याचा विचार संस्थेने मूल्यमापन अभ्यास अहवाल तयार करताना केला. ते मुद्दे खालीलप्रमाणे -

- १) या भागात राहणाऱ्या आदिवासी जमातीचा सार्वजनिक मागासपणा व आरोग्यविषयक स्थिती.
- २) ह्या भागातील आरोग्यसोयीचा अभाव असलेली दुर्गम व आडवळणाची गावे व जवळपास आरोग्य सेवा उपलब्ध नसलेली गावे.
- ३) भागाचा मागासपणा व भौगोलिक स्थितीनुसार निवड.
- ४) प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा अनुशेष असलेले तालुके / तालुक्याचा भाग.
- ५) नियोजित गावांत बारमाही रस्ता, वीजपुरवठा, स्वच्छ व भरपूर पाणी पुरवठा व प्राथमिक आरोग्य केंद्रांसाठी नियोजित जागा, इमारत इ. सोयींची उपलब्धता.
- ६) आश्रमशाळा व आदिवासी सहकारी संस्था, मुख्यालय असलेली गावे.
- ७) आदिवासी पट्टा असलेले मध्यवर्ती गाव.
२. उपयोजना क्षेत्रात शासनाने घालून दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वानुसार २०,००० लोकसंख्येला एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र, तसेच ३००० लोकसंख्येला एक उपकेंद्र ठरविण्यात आले आहे. त्याप्रमाणे १९८९ च्या अंदाजित लोकसंख्येच्या आधारे प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा अनुशेष काढण्यात आला. तो सह्याद्री विभागात २९, तर गोंडवन विभागात २५ असा एकूण ५४ आला. याशिवाय याच लोकसंख्येच्या आधारे अविकसित व अतिदुर्गम भागासाठी भौगोलिक दृष्ट्या विचार करून २०,०००/- ऐवजी १० ते १५,००० लोकसंख्येला एक असा सुधारित निकषानुसार अनुशेष काढण्यात आला. तो सह्याद्री विभागात ५० (लोकसंख्येच्या आधारे २९ + भौगोलिक दृष्ट्या २१) व गोंडवन विभागात ३९ (लोकसंख्येच्या आधारे २५ + भौगोलिक दृष्ट्या १४) आला. एकूण राज्यांत वरील तत्वानुसार ८९ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचा अनुशेष आढळून येतो. सह्याद्री विभागातील ठाणे जिल्ह्यात लोकसंख्येच्या दृष्टीने जास्त अनुशेष आढळून येतो, तर भौगोलिक दृष्ट्या नाशिक जिल्ह्यात सर्वात जास्त म्हणजे ८ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचा

अनुशेष आढळून येतो. गोंडवन विभागात मात्र म्हणावा तसा कमी-जास्त प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा अनुशेष आढळून आलेला नाही.

मूल्यमापन अभ्यासाबाबतचे निरीक्षण :-

१. राज्यातील उपयोजना क्षेत्रातील जिल्ह्यांमधील आरोग्य अधिकाऱ्यांकडून व त्यांचेशी चर्चा करून आलेल्या प्रस्तावाबाबत आढावा घेतला असताना असे आढळून येते की, सह्याद्री विभागात ठाणे, नाशिक व धुळे या जिल्ह्यांतच प्रामुख्याने प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा अनुशेष आढळून येतो. याबाबत ठाणे व नाशिक दोन जिल्ह्यांबाबत एक समान पध्दत व धुळे जिल्ह्याबाबत वेगळी पध्दत - प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे नियोजन करताना अवलंबिण्यात यावी असे या संस्थेचे मत आहे. ठाणे जिल्ह्यात मोखाडा, तळासरी, व वसई तालुक्यात अनुशेष आढळूनही एकाही प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा प्रस्ताव आलेला नाही. हे अनुशेष भरून काढावयाचे असल्यास संबंधित तालुक्यांतील प्राथमिक आरोग्य केंद्रासाठी आरोग्य सुविधा नसलेले ग्रामसमूहांचे भाग (गॅपझोन) शोधून काढावेत व तेथे प्राथमिक आरोग्य केंद्रे सूचित करावीत. हाच विचार शहापूर तालुक्याबाबत होणे आवश्यक आहे. या तालुक्यात बऱ्याच ठिकाणी प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, सुविधा नसलेले ग्राम समूह उदा. टाकी पठार, साकूरपाडा, दहिवली, मिनगुळी, आवळा (ज.क्र. ८८) नडगाव, कळसगाव आढळून येतात. तशीच ही गावे विखुरलेली व डोंगराळ भागात असल्याने येथेही नवीन प्राथमिक आरोग्य केंद्र उघडून अनुशेष भरून काढता येणे शक्य आहे.

२. नाशिक जिल्ह्याबाबत जिल्हा आरोग्य अधिकाऱ्यांनी प्रस्तावित १५ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांपैकी १४ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची प्राधान्य क्रमता या संस्थेने सूचित केली आहे. ही प्राधान्य क्रमता मुख्यत्वेकरून वैद्यकीय सुविधांचा अभाव असलेल्या दुर्लक्षित राहिलेल्या तालुक्यांच्या भागात (गॅपझोन) सूचित केली आहे. याशिवाय जिल्ह्यातील नाशिक व दिंडोरी तालुक्यांत बऱ्याच ठिकाणी आरोग्य सेवेचा अभाव असलेल्या गावांचा भू-प्रदेश आढळून येतो. त्या ठिकाणीही नवीन प्राथमिक आरोग्य केंद्रे उघडणे आवश्यक वाटते, असे जिल्हा आरोग्य अधिकाऱ्यांना सूचित केले आहे.

३. धुळे जिल्ह्यात मात्र प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे नियोजन करताना धडगाव व अकलकुवा तालुक्यातील अतिदुर्गम व अविकसित भागासाठी नुसती प्राथमिक आरोग्य केंद्रे उघडून चालणार नाही. येथे वेगळ्या प्रकारचे नियोजन आवश्यक आहे. या तालुक्यांतील आदिवासींची आर्थिक व सामाजिक स्थिती अत्यंत कमकुवत आहे. त्यांच्या आरोग्याबद्दलच्या कल्पना जुन्या व श्रद्धानिष्ठ आहेत. त्यासाठी मुख्यतः प्रतिबंधनात्मक पध्दतीचाच अवलंब करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी एकात्मिक पध्दतीने आरोग्याचा प्रश्न हाताळला पाहिजे. उपचारात्मक प्रश्नाबरोबरच

प्रतिबंधनात्मक उपाय, कुपोषण, साक्षरतेचे महत्त्व, पौष्टिक आहाराची उपयुक्तता यांसारख्या गोष्टींवर भर दिला पाहिजे. त्यामुळे येथील वैद्यकीय अधिकाऱ्यांची कामे थोडी वेगळी ठेवावी लागतील. त्यांच्या हाताखाली स्वच्छता निरीक्षक, मलेरिया निरीक्षक, इ. कर्मचारी असावेत. आश्रमशाळा, अंगणवाडी, बालवाडी या संस्थांच्या आरोग्याची जबाबदारी त्यांचेवर टाकण्यात यावी.

या भागात प्राथमिक आरोग्य केंद्रे स्थापन न करता १० ते १५ गावांतील परिसरासाठी एक दवाखाना सुरु करावा व असे ५/६ दवाखाने मिळून एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र नियोजित करावे. असे नियोजन कर्नाटक राज्यात केलेले आहे. या शिवाय या भागात फिरत्या दवाखाना. योजनेला प्राधान्य देण्यात यावे.

४. या तीन जिल्ह्यांव्यतिरिक्त बाकी जिल्ह्यांत प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचा विशेष असा अनुशेष आढळून आलेला नाही. पुणे, रायगड व जळगाव जिल्ह्यांसाठी तालुक्यांमध्ये लहान दवाखाने, प्रस्तावित करावेत; असे सुचविण्यात आले आहे. अहमदनगर जिल्ह्यातील अकोला तालुक्यात - सद्य - प्राथमिक आरोग्य केंद्राची विभागणी बरोबर झालेली नाही. त्याची पुनर्रचना करणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे प्रस्तावित केलेल्या घाटघर केंद्रांची जागा वैद्यकीय सुविधा नसलेल्या गावी, जी तालुक्यात बरीच आहेत अशा ठिकाणी प्रस्तावित करणेबाबत सुचविले आहे.
५. गोंडवन विभागात गडचिरोली, चंद्रपूर व यवतमाळ या जिल्ह्यांत अनुशेष आढळून आलेला नाही. वरील तिन्ही जिल्ह्यांतील जिल्हा आरोग्य अधिकाऱ्यांना वैद्यकीय सुविधा नसलेल्या व प्राथमिक आरोग्य केंद्राबाबतचे निकष पूर्ण केलेल्या गावी नवीन प्राथमिक आरोग्य केंद्रे प्रस्तावित करणेबाबत कळविले आहे. गडचिरोली जिल्ह्यातील सध्याची प्राथमिक आरोग्य केंद्रे तालुक्याच्या मुख्यालयाजवळ वाहतुकीच्या सोयीच्या वृष्टीने योग्य असलेल्या जवळच्या ठिकाणी सुरु केलेली. दिसतात. त्यामुळे दुर्गम भागात वैद्यकीय सेवा पोहोचलेली दिसत नाही. जिल्ह्यात नवीन प्राथमिक आरोग्य केंद्र प्रस्तावित करताना ती उणीव भरून काढणे आवश्यक आहे. चंद्रपूर जिल्ह्यातील राजुरा, नागभीड, सिंदेवाही व चिमूर या तालुक्याच्या उपयोजना क्षेत्रासाठी नवीन उघडावयाच्या एकाही प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा प्रस्ताव जिल्हा आरोग्य अधिकाऱ्याकडून सादर करण्यात आलेला नाही. त्याचप्रमाणे यवतमाळ जिल्ह्यात प्रस्तावित केलेली आरोग्य केंद्रे उघडण्याबाबतचा निकष पूर्ण करू शकत नाही. वरील जिल्हा आरोग्य अधिकाऱ्यांना याबाबत पुनर्विचार करून ही त्रुटी भरून काढणेबाबत कळविले आहे.
६. राहिलेल्या नांदेड, अमरावती, भंडारा व नागपूर जिल्ह्यांसाठी काही अपवाद वगळता लहान दवाखाने सुरु करावेत असे

सुचविण्यात आले. कारण या जिल्ह्यांतील उपयोजना क्षेत्रातील तालुक्यांचा भाग विरळ लोकवस्तीचा व दूरवर पसरलेला असल्याने नवीन प्राथमिक आरोग्य केंद्राऐवजी लहान दवाखाने वैद्यकीय सेवेची उणीव भरून काढू शकतील असे या संस्थेचे मत आहे.

काही सूचना व शिफारशी

- १) प्रचलित शासकीय मार्गदर्शक तत्वानुसार आदिवासी क्षेत्रासाठी २०,०००/- लोकसंख्येला एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र व ३,०००/- लोकसंख्येला एक उपकेंद्र उघडावे असे नमूद केले आहे. हा निकष सर्व ठिकाणी सारखाच लावण्यात येत आहे. या ठिकाणी भौगोलिक परिस्थितीचा विचार करण्यात आलेला नाही. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील काही भाग सपाट आहे तर काही भाग अतिदुर्गम व डोंगराळ आहे, तर काही भाग जंगलव्याप्त आहे. तेव्हा अशा भागांसाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्र उघडताना वेगळा विचार होणे जरूरीचे आहे. त्याचप्रमाणे अशा ठिकाणी प्राधान्य क्रमता देणे आवश्यक आहे. तेव्हा उपयोजना क्षेत्रातील भागाचे नवीन प्राथमिक आरोग्य केंद्र उघडण्याबाबतचा विचार करताना नुसत्या लोकसंख्येचा विचार न करता त्या भागातील भौगोलिक परिस्थिती दऱ्या, नदी, नाले, ओढे, वने, रस्त्याची अडचण इ. बाबींचाही विचार करणे आवश्यक आहे. याशिवाय उपयोजना क्षेत्रातील धुळे जिल्ह्यातील धडगाव [अक्राणी] व अक्कलकुवा तालुक्यांतील क्षेत्र, तसेच गडचिरोली जिल्ह्यातील एटापल्ली, अहेरी, कुरखेडा, धानोरा, गडचिरोली व आरमोरी तालुक्यांतील आदिवासी क्षेत्र हे अतिशय तुरळक वस्तीचे आहे तेव्हा अशा तुरळक वस्तीसाठी वरील निकष लावून हेतू साध्य होणार नाही. तेव्हा या संस्थेचे असे मत आहे की, प्राथमिक आरोग्य केंद्राची संख्या निश्चित करताना १) भागातील लोकसंख्या २) भागाची भौगोलिक परिस्थिती व ३) भौगोलिक क्षेत्र किंवा लोकसंख्येची घनता (Density) या बाबींचा विचार व्हावा. नुसत्या लोकसंख्येचा निकष या भागासाठी लावणे योग्य होणार नाही.
- २) एखाद्या भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्राची संख्या निश्चित करताना जनगणनेतील लोकसंख्या एवढाच पाया विचारात न घेता ज्या वेळेस प्राथमिक आरोग्य केंद्र सुरु करणार आहेत तो कालावधी लक्षात घेणे आवश्यक आहे. अशा वेळी त्या भागाची अपेक्षित लोकसंख्या (Projectal Population) तयार करून त्यावर आधारित प्राथमिक आरोग्य केंद्राची संख्या निश्चित करावी. नवीन प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे स्थान सूचित करताना व त्याला प्राधान्यक्रम देताना वर नमूद केलेल्या प्राथमिक आरोग्य केंद्र सुरु करण्याबाबतच्या मार्गदर्शक तत्वांचाही प्रामुख्याने विचार केला जावा व त्यानुसार गावांना प्राधान्यक्रम देण्यात यावा.

- ३) उपयोजना क्षेत्रातील सुधारित क्षेत्र विकास पद्धती, व लघु सुधारित क्षेत्र विकास पद्धती (माडा व मिनी माडा) क्षेत्रासाठी मध्यवर्ती शासनाकडून कुटुंबकल्याण व मूलभूत सोयींच्या विस्तारासाठी निधी उपलब्ध करून दिला आहे. यातील मूलभूत सोयींच्या विस्तारासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्र ही प्रमुख बाब धरण्यात यावी व अशा वरील आदिवासी भूप्रदेशात वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध नसतील तर प्राधान्याने प्राथमिक आरोग्य केंद्रे सुरु करावीत. गोंडवन विभागात विशेषतः भंडारा, यवतमाळ, नागपूर जिल्ह्यांचा नवीन प्राथमिक आरोग्य केंद्रे उघडण्याबाबत विचार करणे आवश्यक आहे.
- ४) आदिवासींच्या आरोग्याच्या योजना या वेगवेगळ्या खात्यांकडून राबविल्या जातात. त्यांच्यात समन्वय घडवून आणण्यासाठी या सर्व योजना एकात्मिक पद्धतीने (Intigrated Approach) राबविणे आवश्यक आहे. त्यांचे केंद्रस्थान प्राथमिक आरोग्य केंद्र असावे, त्याखाली सर्व गावांचे मिळून एक मापन (युनिट) तयार करावे व तालुका पातळीवरील अधिकाऱ्याकडे याची जबाबदारी टाकण्यात यावी.
- ५) नवीन प्राथमिक आरोग्य केंद्रे सुरु करित असतानाच अस्तित्वात असलेल्या सर्व प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये आवश्यक त्या भरपूर औषधांचा साठा वेळेवर पुरविण्यात आला पाहिजे. बऱ्याच प्राथमिक आरोग्य केंद्रांत वैद्यकीय अधिकारी, परिचारिका, दाया ही पदे रिक्त असतात. ती सर्व पदे भरून त्यांना आवश्यक त्या साधनांनिशी अद्ययावत करण्यात यावे.
- ६) नवीन प्राथमिक आरोग्य केंद्रे सुरु करताना त्याच्या खर्चाचाही विचार करणे आवश्यक आहे. नवीन प्राथमिक आरोग्य केंद्रासाठी लागणारा सुरुवातीचा भांडवली खर्च व नंतरचा दरवर्षी होणारा आवर्ती खर्च हा बराच असल्याने आदिवासी भागात याला काही पर्याय असू शकतो किंवा नाही याचा विचार करण्यात आला. काही अधिकाऱ्यांशी चर्चा केल्यानंतर काही पर्यायी योजना सुचविण्यात आल्या. त्यांतील एक म्हणजे फिरते दवाखाने व दुसरी म्हणजे लहान लहान छोटे दवाखाने, डोंगराळ व दऱ्याखोऱ्यांच्या भूप्रदेशात व आदिवासींच्या विरळ लोकवस्तीच्या भागांत वर नमूद केलेल्या योजना उपयुक्त ठरू शकतील व त्यामुळे प्राथमिक आरोग्य केंद्रावर होणारा अवाढव्य खर्च वाचून खर्चात काटकसर होऊ शकेल. या पर्यायी योजनांचा जरूर विचार होणे आवश्यक वाटते.
- ७) आदिवासींमध्ये असलेल्या अंधःश्रद्धा, जादूटोणा इ. पासून त्यांना परावृत्त करण्यासाठी व त्यांना आरोग्याचे महत्त्व कळून येण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रचारमाध्यमांचा जसे प्रचार पत्रिका, भित्तीपत्रके, आरोग्याविषयीची प्रदर्शने, आरोग्याविषयीचे चित्रपट यांचा वापर करण्यात यावा की, ज्यायोगे त्यांचा वैद्यकीय औषधोपचारांवर जास्तीत जास्त विश्वास बसेल व त्यासाठी ते प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे, दवाखाने येथील सेवेचा फायदा घेऊ शकतील.
- ८) नवीन प्राथमिक आरोग्य केंद्रास एम.बी.बी.एस. पदवीधर अधिकारी मिळत नसल्यास बी.ए.एम.एस पदवीधर वैद्यकीय अधिकारी म्हणून नेमण्यास हरकत नसावी. त्यांना ॲलोपाथीचे आवश्यक ते प्रशिक्षण देण्यात यावे. त्यामुळे एम.बी.बी.एस वैद्यकीय अधिकाऱ्यांची उणीव भासणार नाही.
- ९) नवीन सुरु झालेल्या प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या इमारतीची कामे बरीच वर्षे रेंगाळतात. ती लवकरात लवकर पूर्ण करावीत म्हणजे इमारतीवर होणारा अवाढव्य खर्च वाचेल.
- १०) आदिवासी भागांत वाढणाऱ्या वनस्पती, पाने, फुलांची औषधी उपयुक्तता दिवसेंदिवस वाढत आहे. आयुर्वेदिक क्षेत्रात बहुधा जंगलात वाढलेल्या वनस्पतींपासून बनविलेल्या औषधांचाच वापर करण्यात येतो. याबद्दल आदिवासींना चांगले ज्ञान अवगत आहे. तेव्हा याची माहिती प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या वैद्यकीय अधिकाऱ्यांनी करून घेतली व त्याची उपयुक्तता शोधून काढली तर आदिवासींना तेथल्या तेथे ती औषधे विनासायास व अल्प खर्चात उपलब्ध होतील व ती ते मोठ्या श्रद्धेने घेतील. तेव्हा अशा स्थानिक औषधांचाही आदिवासींच्या आरोग्य उपाचारांबाबत वापर होणे आवश्यक वाटते.
- ११) प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या वेळाही आदिवासींच्या वृष्टीने सोयीस्कर असल्या पाहिजेत. म्हणून प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या वेळा सकाळी दोन तास व संध्याकाळी दोन-चार तास असाव्यात, म्हणजे त्या दोन्ही वेळेपैकी एका सोयीच्या वेळी केव्हाही ते औषधोपचार घेऊ शकतील.
- १२) प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा सध्याचा उद्देश त्यांच्या आजारांवर औषध देऊन बरे करणे असा आहे. त्याऐवजी त्यांना आरोग्याचे महत्त्व पटवून देणे आवश्यक आहे. तेव्हा औषधोपचारांबरोबर त्यांना प्रतिबंधक उपचारही सांगितले पाहिजेत व तसा मार्ग आरोग्यखात्याने स्वीकारला पाहिजे.

□ □ □

'आदिवासी आणि बिगर आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थी-विद्यार्थिनींच्या समायोजन समस्यांचा तुलनात्मक अभ्यास'

प्रा. नंदकुमार कुलथे

महाराष्ट्रामध्ये आदिवासी जाती-जमातींची संख्या ठाणे, धुळे, नाशिक या जिल्ह्यांमध्ये पसरलेली आहे. धुळे जिल्ह्याच्या शहादा, धडगाव, अक्राणी या परिसरामध्ये आदिवासी जमात बऱ्याच प्रमाणात आहे. त्यामध्ये वळवी, पाडवी, पावरा, भिल्ल, वसावे यांचा समावेश होतो. ग्रामीण भागात शाळा, महाविद्यालयीन शिक्षणाचा प्रसार झपाट्याने झालेला आहे. परंतु ग्रामीण जीवनात अद्यापही आदिवासी आणि बिगर आदिवासी या दोन्ही समाजांतल्या विद्यार्थी विद्यार्थिनींमध्ये समायोजनाच्या बाबतीत सामाजिक, आर्थिक, मानसशास्त्रीय विषमतेची दरी पाहण्यास मिळते. दिवसेंदिवस मागासलेल्या अवस्थेत राहिलेल्या आदिवासी जमातीच्या विद्यार्थी - विद्यार्थिनींच्या व्यक्तिगत विकासात "बंधित" तेचा अनुभव प्रत्ययास येतो. शासकीय, शैक्षणिक, व्यावसायिक प्रगतीच्या सोयी-सवलती उपलब्ध असल्या तरी त्या त्यांच्या पर्यंत वेळेवर कितपत पोहोचतात हाच मुळात प्रश्न आहे. त्यामुळे साहजिकच आदिवासी विद्यार्थी - विद्यार्थिनींच्या समायोजन प्रक्रियेचा मानसशास्त्रीय अभ्यास केला तर त्यामध्ये अनेक मानसशास्त्रीय कारणे, घटक पाहण्यास मिळतील. त्या दृष्टीने या शोध निबंधाचा अभ्यास केला आहे.

समस्या : आदिवासी आणि बिगर आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थी-विद्यार्थिनींच्या समायोजन समस्यांचा अभ्यास करणे ही व्यापक कल्पना आहे. त्यांच्या कौटुंबिक, भावनिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक समायोजन प्रक्रियेचा अभ्यास तुलनात्मक पद्धतीने करण्यासाठी आदिवासी आणि बिगर आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनींचे दोन गट घेणे आवश्यक होते. त्या दृष्टीने शहादा येथे महाविद्यालयीन शिक्षण घेणाऱ्या आदिवासी आणि बिगर आदिवासी विद्यार्थी विद्यार्थिनींच्या समायोजन समस्यांचा अभ्यास करणे ही समस्या निश्चित केली.

उद्दिष्टे :- १) आदिवासी आणि बिगर आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनींच्या कौटुंबिक, भावनिक, वैयक्तिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक समायोजन प्रक्रियेची तुलना करणे.

२) आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थी-विद्यार्थिनींच्या कौटुंबिक, भावनिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक समायोजनामधील समस्या पाहणे.

व्यक्तिगत समायोजन म्हणजे "व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व" विकासाकडे व्यक्तीच्या प्रेरणा आणि परिस्थिती यांच्यात समन्वय साधून गतिमान समतोल प्रस्थापित करणे होय. 'कौटुंबिक' समायोजनामध्ये व्यक्तीचे आई, वडील व भावंडे, घरातील इतर नातलग मंडळींशी असलेले संबंध पाहण्यास मिळतात. भावनिक, वैयक्तिक समायोजनातून त्या व्यक्तीचा व्यक्तिगत, भावनिक समतोल दर्शविला जातो. सामाजिक समायोजनामधून व्यक्तीचे इतर व्यक्ती आणि सामाजिक संस्थांशी, वातावरणाशी असलेले समायोजन दर्शविते. तर शैक्षणिक समायोजन हे त्या व्यक्तीच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील दर्जा, आरोग्यदायक स्थिती, समस्या निर्देशित करते. या प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये आरोग्य विषयक समायोजन सोडून इतर चार समायोजन पैलूंचा अभ्यास केला जातो. आदिवासी जाती-जमातींच्या समाजामध्ये बंधिततेच्या समायोजन कमतरतेचा अनुभव पाहण्यास मिळतो. त्याचा परिणाम त्यांच्या कौटुंबिक, भावनिक, सामाजिक व शैक्षणिक समायोजनावर होत असतो. यादृष्टीने आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थिनींच्या कौटुंबिक, भावनिक, सामाजिक व शैक्षणिक समायोजन प्रक्रियेचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सिद्धान्त कल्पना : Hypotheses

- १) अ) आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थी बिगर आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत कौटुंबिक समायोजनात कमी प्रतीचे असतात.
- ब) आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थिनी बिगर आदिवासी विद्यार्थिनींच्या तुलनेत कौटुंबिक समायोजनात कमी प्रतीच्या असतात.
- २) अ) आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थी बिगर आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत भावनिक, वैयक्तिक समायोजनात समस्याग्रस्त असतात.

मानसशास्त्र विभाग प्रमुख, पूज्य साने गुरुजी विद्याप्रसारक मंडळाचे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, शहादा, ता. शहादा, जि. धुळे

- ब) आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थिनी बिगर आदिवासी विद्यार्थिनींच्या तुलनेत भावनिक समायोजनात समस्याग्रस्त असतात.
- ३) अ) आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थी बिगर आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांपेक्षा सामाजिक समायोजनात कमी प्रतीचे असतात.
ब) आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थिनी बिगर आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थिनींच्या तुलनेत सामाजिक समायोजनात कमी प्रतीच्या असतात.
- ४) अ) आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थी बिगर आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत शैक्षणिक समायोजनात कमी प्रतीचे असतात.
ब) आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थिनी बिगर आदिवासी महाविद्यालयीन विद्यार्थिनींपेक्षा शैक्षणिक समायोजनात कमी प्रतीच्या असतात.

काही संबंधित पूर्व संशोधन निष्कर्ष :-

बॅनर्जी, पारेख यांना आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्ये विश्वास, समायोजन, स्वतंत्रता या गुणांचे प्रमाण बिगर आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत कमी आढळून आले. श्रीवास्तव व सक्सेना (१९७८) यांना आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्ये बिगर आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत उच्च प्रतीचे समायोजन आढळले. तर प्रा. अशोक रंगारींच्या अभ्यासात कौटुंबिक, सामाजिक, भावनिक आणि शैक्षणिक समायोजनात अनुसूचित जातीचे एकूण विद्यार्थी इतर जातीच्या एकूण विद्यार्थ्यांपेक्षा कमी प्रतीचे दिसून आले. ग्रामीण व शहरी स्त्री-पुरुषांमध्ये अनुसूचित जातीच्या व्यक्ती इतर जातीपेक्षा कमी, मागासलेल्या आढळल्या. अमेरिकेच्या निग्रोंच्या तुलनेत भारतातील आदिवासी तसेच अनुसूचित जाती जमातींच्या सामाजिक मानशास्त्रज्ञांनी फार थोडे संशोधन केले आहे.

पद्धती : Methodology : या शोध निबंधाचा प्रतिनिष्कर्ष नमूना म्हणून शहादा महाविद्यालयातील वरिष्ठ वर्गाचे एकूण ४० आदिवासी आणि ४० बिगर आदिवासी विद्यार्थ्यांचे- विद्यार्थिनींचे दोन गट घेतले. त्याचे वितरण पुढीलप्रमाणे : तक्ता क्र. १

गट	विद्यार्थी	विद्यार्थिनी	एकूण
बिगर आदिवासी	२०	२०	४०
आदिवासी	२०	२०	४०
एकूण संख्या :	४०	४०	८०

यामधील आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थिनी या शहादाच्या आसपासच्या खेड्यातील होते.

साधने : Tools:

या शोध निबंधातील विद्यार्थ्यांची समायोजन प्रक्रियेची पाहणी करण्यासाठी डॉ. एम.एन. पलसाने यांच्या मराठी माध्यमातील समायोजन प्रश्नावली आणि उत्तरपत्रिकांचा उपयोग केला. या प्रश्नावली मध्ये एकूण ३७५ विधाने असून त्यांची उत्तरे स्वतंत्र उत्तरपत्रिकेत खरे True खोटे False आणि अनिश्चित ? अशा तीन स्वरूपाची द्यावयाची होती. या प्रश्नावली दोन्ही गटातील विद्यार्थी-विद्यार्थिनींना देण्यापूर्वी योग्य त्या सूचना देण्यात आल्या. त्यानंतर उत्तरपत्रिका त्यांच्याकडून प्रत्यक्ष भरून घेतल्या. या चाचणीच्या प्रासांक सोल्युशन की Scaring Key च्या आधारे प्रासांक काढण्यात आला. त्याचा सांख्यिकी विश्लेषणासाठी उपयोग करून सदर शोध निबंधाचा निष्कर्ष मांडण्यात आला.

उपन्यास आणि चर्चा Result & Discussion :

या पाहणीच्या आधारे प्रासाकांचे सांख्यिकी विश्लेषण करून त्यांचे तक्ते आणि सिद्धान्त कल्पनेच्या आधारे पुढील चर्चा करण्यात आली.

१) कौटुंबिक समायोजन : तक्ता क्र. २

	संख्या	प्रमाण	मध्यमात	फरक
		विचलन		
१) बिगर आदिवासी विद्यार्थी	२०	३.९०	१०.६५	२.१०
२) आदिवासी विद्यार्थी	२०	४.०९७	१२.७५	

सहसंबंध ४ - .०५५४

टी टेस्ट १.६१

	संख्या	प्रमाण विचलन	मध्यमात	फरक
१) बिगर आदिवासी विद्यार्थिनी	२०	४.३२	६.६५	
२) आदिवासी विद्यार्थिनी	२०	४.१	१२.०२	५.३७

सहसंबंध : .०७८३०४
टी टेस्ट : ४.०९६०

आदिवासी आणि बिगर आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या कौटुंबिक समायोजनाचा संबंध - .०६५४, (-) म्हणजे नकारात्मक स्वरूपाचा आहे. त्यामुळे या शोध निबंधाची १-अ ची सिध्दान्त कल्पना सिद्ध झालेली दिसते. दोन्ही गटांतील विद्यार्थ्यांच्या समायोजनामध्ये फरक पाहण्यास मिळतो. तर आदिवासी आणि बिगर आदिवासी विद्यार्थ्यांचे कौटुंबिक समायोजन भिन्न दिसून येते. विद्यार्थिनींच्या गटाची तुलना टी टेस्टच्या आधारे केल्यास बिगर आदिवासी विद्यार्थिनींचे कौटुंबिक समायोजन आदिवासी मुलींपेक्षा चांगले दिसून येते. आदिवासी विद्यार्थी - विद्यार्थिनींच्या या समायोजनाच्या कमी प्रतीला त्यांच्या कुटुंबाची जडणघडण, कुटुंबामध्ये बाल-संगोपनामध्ये शिस्तीच्या बाबतीत पालकांचे धोरण इ. सर्व गोष्टी कारणीभूत झालेल्या दिसतात.

तक्ता क्र. ३ भावनिक वैयक्तिक समायोजन

	संख्या	प्रमाण विचलन	मध्यमात	फरक
बिगर आदिवासी विद्यार्थी	२०	४.४४	११.१५	
आदिवासी विद्यार्थी	२०	५.२५	१५.५०	४.३५

सहसंबंध = ०.५६५

टी टेस्ट = २.७५४७

	संख्या	प्रमाण विचलन	मध्यमात	फरक
बिगर आदिवासी विद्यार्थिनी	२०	४.९२	१०.६५	
आदिवासी विद्यार्थिनी	२०	५.३७	१५.४५	४.८०

सहसंबंध = .८९६७

टी टेस्ट = २.८८

वरील तक्त्याच्या आधारे भावनिक समायोजनाचे विश्लेषण केले असता आदिवासी आणि बिगर आदिवासी विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनींच्या भावनिक, वैयक्तिक समायोजनांमध्ये विशेष भिन्नता दिसत नाही, त्यातील सहसंबंध नकारात्मक पाहण्यास मिळत नाही. दुसऱ्या क्रमांकाची अ आणि ब सिध्दान्त कल्पना सिद्ध होत नाही. या दोन्ही गटांतील विद्यार्थी विशिष्ट ग्रामीण भागातील, वयोगटातील असल्याने त्यांच्या समायोजनात भिन्नता दिसली नाही, असे म्हणावे लागेल.

तक्ता क्र. ४ सामाजिक समायोजन

	संख्या	प्रमाण विचलन	मध्यमात	फरक
बिगर आदिवासी विद्यार्थी	२०	९.६२	३५.४५	
आदिवासी विद्यार्थी	२०	१२.५४	४७.६५	१२.२०

सहसंबंध = .३३२९

टी टेस्ट = ३.४१

तक्ता क्र. ५ शैक्षणिक समायोजन

	संख्या	प्रमाण विचलन	मध्यमात फरक
बिगर आदिवासी विद्यार्थिनी	२०	११.३३	३८.८
			१९.१
आदिवासी विद्यार्थिनी	२०	९.३८	५७.९
सहसंबंध = -०.२८६२			
टी टेस्ट = ५.५३			

सामाजिक समायोजनाच्या बाबतीत आदिवासी आणि बिगर आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या तुलनेचा विचार केल्यास त्यांचा मध्यमात फरक १२.२ तर दोन्ही गटातील भिन्नता टी टेस्टच्या आधारे ०.०१ या पातळीवर अर्थपूर्ण वाटते. आदिवासी विद्यार्थ्यांचे सामाजिक समायोजन हे बिगर आदिवासी विद्यार्थ्यांपेक्षा कमी प्रतीचे असते ही सिध्दान्त कल्पना सिध्द होते. त्याला सामाजिक परिस्थितीत परंपरागत उच्च- नीचतेचे विषम वातावरण आर्थिक विषमता, सामाजिक रूढी-परंपरांना धरून चालणारी आदिवासीची मनोवस्था कारणीभूत आहे.

तर विद्यार्थिनींच्या गटाचा विचार केला असता दोन्ही विद्यार्थ्यांमधील माध्यमात फरक १९.१ तर सहसंबंध ०.२८६२ असा नकारात्मक आहे. टी टेस्ट ५.५३ चा निष्कर्ष (०.०१) या पातळीला दोन्हीतील भिन्नता अर्थपूर्ण वाटते. आदिवासी आणि बिगर आदिवासी विद्यार्थिनींच्या सामाजिक समायोजनातील भिन्नता अधिक अर्थपूर्ण असल्याने आदिवासी विद्यार्थिनींचे सामाजिक समायोजन कमी प्रतीचे आढळते. आदिवासी विद्यार्थिनींना सामाजिक समस्येला तोंड द्यावे लागते. या विद्यार्थ्यांना कुटुंबामधून, समाजातून लिंगभिन्नतेची वागणूक दिली जाते. त्यांना आपल्या व्यक्तिमत्त्व विकासाला कोणत्या सुखसोयी उपलब्ध आहेत हे त्यांच्यापर्यंत पोहोचत नाही असे म्हणावे लागेल.

	संख्या	प्रमाण विचलन	मध्यमात फरक
बिगर आदिवासी विद्यार्थी	२०	५.४८	१७.२५
			६.७
आदिवासी विद्यार्थी	२०	७.७२	२३.९५
सहसंबंध = ०.१३१२			
टी टेस्ट = ३.०१८			

	संख्या	प्रमाण विचलन	मध्यमात फरक
बिगर आदिवासी विद्यार्थिनी	२०	७.०९४	१४.८५
			७.५
आदिवासी विद्यार्थिनी	२०	७.४८	२२.३५
सहसंबंध = - ०.११८५९६			
टी टेस्ट = ३.१७			

शैक्षणिक समायोजनाचा विचार केला असता बिगर आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत आदिवासी विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक समायोजन कमी प्रतीचे पाहण्यास मिळते. हा फरक तक्ता क्र. ५ वरून स्पष्ट होतो. टी टेस्टच्या आधारे दोन्ही गटांतील शैक्षणिक भिन्नता ०.०१ पातळीला अर्थपूर्ण दिसते.

तर विद्यार्थिनींच्या शैक्षणिक समायोजनाचा विचार केला तर दोन्ही गटांतील भिन्नता त्यांच्या -०.११८५ या नकारात्मक

सहसंबधातून स्पष्ट होते. म्हणूनच सिध्दान्त कल्पना ४-अ आणि ब दोन्ही सिध्द झालेल्या दिसून येतात. शैक्षणिक समायोजनातील भिन्नता ही सुध्दा त्यांच्या शैक्षणिक आकांक्षा, कमी गुणवत्ता यांमुळे दिसते. तसेच या शैक्षणिक समायोजनाच्या कमी प्रतीला कौटुंबिक, सामाजिक, सांस्कृतिक भिन्नता कारणीभूत झालेल्या आढळतात. आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थिनींमध्ये शैक्षणिक बाबतीत बुद्धिमत्तेचा न्यूनगंड आढळतो. या आदिवासी विद्यार्थ्यांना बिगर आदिवासी विद्यार्थ्यांबरोबर शैक्षणिक स्पर्धला तोंड देताना स्वतःच्या कमरतेची जाणीव होणे, शाळा महाविद्यालयीन उच्चभू शिक्षक, प्राध्यापकांकडून शैक्षणिक मार्गदर्शन, संपर्क इ. गोष्टींच्या लाभ स्वतःच्या लाज-त्याबुज-त्या व्यक्ती वैशिष्ट्यामुळे घेता न येणे, शैक्षणिक गुणवत्ता प्राप्त करण्यासाठी आवश्यक असणारी कुतूहलता नसणे, इ. गोष्टी आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थिनींच्या शैक्षणिक समायोजनाच्या कमी प्रतीला कारणीभूत झालेल्या दिसतात.

सारांश व निष्कर्ष :

- १) आदिवासी आणि बिगर आदिवासी विद्यार्थी- विद्यार्थिनींच्या कौटुंबिक समायोजनात भिन्नता पाहण्यास मिळाली. आदिवासी विद्यार्थी - विद्यार्थिनींचे कौटुंबिक समायोजन बिगर आदिवासींच्या तुलनेत कमी प्रतीचे दिसले.
- २) आदिवासी आणि बिगर आदिवासी विद्यार्थी विद्यार्थिनींच्या भावनिक, वैयक्तिक समायोजनात भिन्नता पाहण्यास मिळाली नाही.
- ३) आदिवासी आणि बिगर आदिवासी विद्यार्थी- विद्यार्थिनींच्या सामाजिक समायोजनात भिन्नता आढळली. विशेषतः आदिवासी विद्यार्थिनींचे सामाजिक समायोजन बिगर आदिवासी विद्यार्थिनींच्या तुलनेत कमी प्रतीचे आढळले.
- ४) आदिवासी आणि बिगर आदिवासी विद्यार्थी- विद्यार्थिनींच्या शैक्षणिक समायोजनात भिन्नता आढळली. आदिवासी विद्यार्थी- विद्यार्थिनी शैक्षणिक समायोजनात कमी प्रतीचे आढळले.

शोध निबंधाच्या मर्यादा :

- १) प्रस्तुत शोधनिबंध शहादा महाविद्यालयातील वरिष्ठ शिक्षण विभागातील विद्यार्थी-विद्यार्थिनींच्या कौटुंबिक, भावनिक,

सामाजिक व शैक्षणिक समायोजन या पैलूंवर आधारित आहे. त्यांच्या इतर व्यक्तिमत्त्व वैशिष्ट्यांचा त्यात अंतर्भाव केला नाही.

- २) या शोध निबंधातील प्रतिनिधिक नमूना केवळ शहादा परिसरातील आदिवासी म्हणजे पावरा, भिन्न, पाडवी, वळवी या जमातीवर आधारित आहे.

भावी अभ्यासासाठी सूचना :

- १) महाराष्ट्रातील एकूण सर्वच प्रकारच्या आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थिनींच्या समायोजन समस्येचे विस्तृत संशोधन होणे आवश्यक आहे.
- २) आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या समायोजन समस्येवरील उपाययोजनांचा समाजशास्त्रीय, मानसशास्त्रीय भूमिकेतून पध्दतशीर अभ्यास होण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भ :

- १) महाराष्ट्रातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचे प्रश्न संपादक मंडळ - कै. अ.मि. शाह, सुमन करंदीकर, वि.भा. कुलकर्णी, म.न. वळसाने, श्री. अ. पाटणकर प्रकाशन - विद्यार्थी सहाय्यक समिती, पुणे - ५
- २) मेथड्स ऑफ सायकोलॉजिकल रिसर्च - जेन्स क्रिग मेट्ज. प्रकाश - डब्ल्यू.बी. साऊंडर्स कंपनी, लंडन (१९७९)
- ३) सांख्यिकी के मूलतत्व : - सामाजिक विज्ञानों में डॉ. एच.के. कपिल (१९८०) विनोद पुस्तक मंदिर आगार
- ४) समायोजन प्रश्नावली व माहिती पत्रक : - डॉ. एम.एन. पलसाने ऑगस्ट १९७७

ऋणनिर्देश : शहादा महाविद्यालयीन सांख्यिक विषयांचे वरिष्ठ प्राध्यापक सी.एम. चौधरी यांचे सांख्यिक विश्लेषणासाठी सहकार्य लाभले.

□ □ □

सामाजिक विकास : स्वतःला मदत करण्यासाठी केलेला समग्र प्रयत्न

रॉबिन त्रिभुवन
प्रीती त्रिभुवन

आज अनेक संस्था सामाजिक कार्य करताना दिसतात. पददलित, गरजू व गरीब व्यक्तींचा उद्धार करणे हे त्यांचे ध्येय असते. प्रत्येक संस्थेचे अविकसित अशा समाजाशी जवळीक साधण्याचे विविध मार्ग व साधने आखलेली असतात. गरजू जनतेच्या समस्या सोडवणे हे त्या सेवाभावी संस्थांचे उद्दिष्ट असते परंतु हे उद्दिष्ट वास्तवापासून खूपच दूर राहते. आजपर्यंत गरजू लोकांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी अनेक योजना निश्चित केल्या गेल्या व त्या अमलातही आणल्या गेल्या, परंतु गरजू समाजाला न्याय मात्र मिळाला नाही.

अनेक सामाजिक कार्यकर्त्यांची अशी कल्पना असते की, सामाजिक विकास साधणे म्हणजे कपडे, वह्या, गणवेश, अन्न व प्रसंगानुसार मिठाई वाटणे. इतर जीवनावश्यक वस्तूंचे वाटप करणे होय. काही कार्यकर्ते थोडे अजून पुढे जातात व झोपडपट्टीची किंवा खेड्याची साफसफाई करणे यांसारख्या कामांचा समावेश सामाजिक विकासाच्या प्रक्रियेत करतात. अशा सेवेचा किंवा दानाचा कोणताही योग्य परिणाम होत नाही. उलट यामुळे ज्यांना मदत मिळते ते, ज्या सामाजिक संस्थांकडून मदत मिळते त्यांच्यावर पूर्णपणे अवलंबून राहतात व निष्क्रिय, आळशी दगतात. सामाजिक संस्थांनी त्यांना मदत केलीच पाहिजे अशी त्यांची धारणा होते व ही मदत न मिळाली तर ते त्याबद्दल तक्रारही करू लागतात.

अशा प्रकारचा दृष्टिकोन सामाजिक विकासाला 'एकेरी वाहतूक' बनवितो. खरे म्हणजे या दृष्टिकोनाला 'चमच्याने भरविण्याची योजना' असे नावच दिले पाहिजे. खऱ्या अर्थाने सामाजिक विकास म्हणजे समाजातील व्यक्ती व कार्य करणारी संस्था यांच्यातील सामंजस्याची व सहकार्याची, सर्वंकष, अर्थवाही व फलदायी अशी प्रक्रिया आहे. या प्रकारच्या दुहेरी प्रक्रियेत ज्यांना मदत केली जाते त्यांचाही तेवढाच सहभाग असणे उपयुक्त ठरते.

सामाजिक विकासासाठी राबविल्या जाणाऱ्या योजनांमध्ये समाजातील व्यक्तींना आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र व स्वयंनिर्भर होणे शिकविले जाईल व समाजातील आपले स्थान बदलले पाहिजे

ही जाणीव निर्माण होईल अशा प्रकारचा दृष्टिकोन असला पाहिजे. 'माणसाला मासा दिलात तर तो मासा खाऊन मोकळा होईल, पण त्याला मासे कसे मारायचे हे शिकवलेत तर तो आयुष्यभर मासे खात राहील' हे विधान सामाजिक विकासाच्या योजनांबाबत कोणता दृष्टिकोन असावा हे नेमके सूचित करतो. अभिप्रेत असलेला समाज किंवा वस्ती सर्वार्थाने, आयुष्यभर स्वयंपूर्ण कसे होतील या प्रकारचे ज्ञान सामाजिक विकासाच्या योजनात अंतर्भूत केले पाहिजे.

सामाजिक विकासात जीवनाच्या विविध अंगोपांगांचा समावेश होतो. परंतु आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक घटकांत होणारे परिवर्तन ही सर्वसामान्य माणसाच्या निर्णयातून निर्माण होणारी प्रक्रिया असली पाहिजे. हे परिवर्तन बाहेरून लादलेले असता कामा नये. 'कुअेल चॉईस' या पुस्तकात 'दे निस गऊलेट' असे म्हणतो की 'विकास म्हणजे अनेक सवलती एकत्र करून लोकांना वाटणे नाही, तर लोकांनी स्वतःच्या नशिबावर विजय मिळविण्याची ती एक प्रक्रिया आहे. 'डडली सीअरस्' सुप्र मानवी गुणांची परिपूर्ती करणाऱ्या अटी निर्माण करणारी प्रक्रिया अशी विकासाची व्याख्या करतो. प्रस्तुत निबंधात विकासाच्या योजना राबविणाऱ्या संस्था व त्यांतून मदत मिळते ते लोक या दोघांनाही लागू पडतील अशा सूचनांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. यामुळे सामाजिक विकासासाठी असणाऱ्या योजना निश्चितच जास्त अर्थपूर्ण व यशस्वी होतील.

सुसंवादाची निर्मिती

अभिप्रेत असलेली वस्ती किंवा समाज यांतील सदस्यांबरोबर सुसंवाद निर्माण करणे हे सेवाभावी संस्थांचे पहिले पाऊल असले पाहिजे. सुसंवाद निर्माण करण्यासाठी सेवाभावी संस्था व त्यातील कार्यकर्ते यांनी खालील गोष्टी केल्या पाहिजेत.

- 9) लोकांबरोबर काम करताना कोणत्याही प्रकारची ति-हाईतपणाची भावना न ठेवता एक समान पातळीवर येऊन काम केले पाहिजे.

- २) काम करीत असताना आपण अध्यक्ष, सचीव, संशोधक किंवा डॉक्टर आहोत याचा विसर पडला पाहिजे.
- ३) कोणताही सामाजिक भेदाभेद न करता पाणी, चहा व अन्न यांचा स्वीकार केला पाहिजे.
- ४) सांस्कृतिक कार्यक्रम आखण्यासाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे व मदतही केली पाहिजे.
- ५) सांस्कृतिक कार्यक्रमात, समारंभात भाग घेतला पाहिजे.
- ६) लोकांच्या समस्या समजून घेऊन त्या सोडविण्यासाठी मदत केली पाहिजे. असे केल्याने कार्यकर्ते व संस्थेचे, लोकांची मने जिंकून घेतील व त्यांच्यांत आत्मविश्वास निर्माण होईल. एकदा या कार्यकर्त्यांना लोकांनी 'आपले' मानले की आपल्या कल्पना लोकांना पटवून देणे सुलभ होईल.

सामाजिक समस्यांचा आढावा घेणे.

एखाद्या वस्तीत कोणकोणत्या सामाजिक समस्या आहेत याचा आढावा सामाजिक संस्थांनी घेतला पाहिजे. औपचारिक आढाव्याबरोबरच समाजातील प्रथितयश निवडक व्यक्तींशी संवाद केला पाहिजे. कित्येक वेळा सामाजिक कार्यकर्त्याला जी समस्या वाटते ती कदाचित लोकांना न वाटण्याचीही शक्यता असते. याप्रमाणे लोकांशी बोलून, त्यांच्या सूचना, विचार व मते सामाजिक कार्यकर्त्याला जाणून घेता येतात.

विकासाच्या योजनांची आखणी, कृती आणि मागोवा

सामाजिक विकासाचा कणा म्हणजे योजनांची परिणामकारक अशी आखणी, योजनांची कार्यवाही आणि त्यांचा मागोवा घेणे होय. सर्वसामान्यपणे असे दिसते की, सामाजिक विकासाच्या योजना आखल्या जातात, कशातरी कृतीतही आणल्या जातात परंतु त्या यशस्वी किंवा अपयशी ठरतात की नाही याचा मागोवा घेतला जात नाही. ज्यांची आखणी केली आहे त्यांचा मागोवा घेणे आवश्यक आहे. योजना आखणे, त्या प्रत्यक्षात उतरविणे, त्यांचा मागोवा घेणे ही तिन्ही अंगे परस्परांवर अवलंबून असतात.

समाजाचा सहभाग

योजना निश्चित करताना लोकांच्या कल्पना, त्यांच्या सूचना यांचा समावेश योजनांमध्ये केला पाहिजे. 'आपण एक आहोत'

ही भावना योजना सफल होण्यासाठी आवश्यक आहे व ही भावना लोकांच्या सहभागातून वाढीस लागेल. यासाठी भजनी मंडळे, यूथ क्लब, महिला मंडळे, धार्मिक क्षेत्रातील प्रथितयश व्यक्ती, शिक्षक, शिकलेली मुले व मुली, डॉक्टरस आणि सर्वांत महत्वाचे म्हणजे खेड्याचा मुख्य किंवा सरपंच या सर्वांचा योजनेत सहभाग असला पाहिजे. योजना सफल होण्यासाठी तेथील लोक व विविध संघटना यांची मदत होते. तेथे एक महत्वाची गोष्ट ध्यानात घेतली पाहिजे ती म्हणजे आपण आखलेली योजना लोकांच्या गरजा व आवश्यकता यांच्याशी संबंधित असली पाहिजे. कित्येक वेळा ठरविलेल्या व प्रत्यक्षात कार्यवाही झालेल्या अनेक योजनांचा त्या समाजाच्या जीवनव्यवहाराशी काहीही संबंध नसतो. याचे उदाहरण म्हणजे आदिवासींसाठी व खेड्यातील लोकांसाठी चालविलेल्या प्रौढ शिक्षण योजना होत. हे लोक एका दिवसासाठी पगारी मजूर, शिकारी, शेतकरी म्हणून काम करतात. फळे गोळा करतात आणि घरी येईपर्यंत थकलेले असतात. प्रौढ शिक्षण योजनेच्या मते यानंतर त्यांनी बसून शिकावे अशी अपेक्षा असते. हे शक्य नसल्याने अशा योजना असफल होतात. आदिवासी व खेड्यातील लोकांची खरी गरज म्हणजे त्यांना असे ज्ञान व कौशल्य शिकविले पाहिजे की, ज्यामुळे त्यांना थोडेफार पैसे मिळतील व जास्त चांगले जीवन जगता येईल.

लोकांची सांस्कृतिक मते आणि रूढी समजून घेणे.

निश्चित केलेल्या योजने लोकांच्या सांस्कृतिक चौकटीत बसल्या पाहिजेत. कित्येकदा लोकांची सांस्कृतिक मते व रूढी याच त्यांच्या विकासात अडथळा आणतात. उदाहरणार्थ एका ऐच्छिक संघटनेने आदिवासींसाठी दुग्धशाळा (डेअरी) काढण्याचे ठरविले, परंतु ही योजना फलद्रूप होण्याआधीच बारगळली आणि याचे कारण नंतर ध्यानात आले ते म्हणजे 'आईचे दूध जसे बाळासाठी असते तसे गाईचे दूध वासरासाठी असते' या समजामुळे आदिवासींनी दूध आणण्याचे नाकारले. आदिवासी स्वतःसुद्धा दूध पीत नाहीत. संघटनेने हे ध्यानात न घेतल्याने मानवी प्रयत्न व बळ वाया गेले आणि असे होणे भारतासारख्या अर्विकसित राष्ट्राला परवडण्याजोगे नाही.

विकासाच्या योजनांना सांस्कृतिक मूल्यांचा आधार देणे.

नवीन कल्पना व नवसंशोधन यांमुळे लोकांच्या सांस्कृतिक जीवनपद्धतीत परिवर्तन अपेक्षित असते. ज्या सांस्कृतिक मूल्यांना

लोक अर्थपूर्ण मानतात या मूल्यांनाच इथे धक्का बसतो. अशा वेळी विकासाच्या योजना त्या त्या समाजात पवित्र मानल्या जाणाऱ्या सांस्कृतिक मूल्यांवर आधारलेल्या असल्या पाहिजेत. यामुळे नवीन कल्पना स्वीकार करण्याच्या प्रक्रियेला चालना मिळेल व योग्य प्रकारच्या हेतूंची जोड मिळेल. उदा. 'अॅकडमी ऑफ डेव्हलपमेंट सायन्स' या आदिवासींसाठी कार्य करणाऱ्या संघटनेने आदिवासींच्या वैदूना प्रशिक्षण देण्यासाठी जी योजना राबविली आहे, त्या योजनांच्या सभा अमावास्या व पौर्णिमा या दिवशी ठेवल्या जातात. या दिवसांची संध्याकाळ निवडली जाते.

याचे कारण म्हणजे आदिवासींना नेहमीची दिनदर्शिका माहीत नसून अमावास्या पौर्णिमा या तिथी दाखविणाऱ्या दिनदर्शिकेचीच माहिती असते. सभा झाडाखाली होतात. सभेला सुरुवात व्हायच्या आधी धार्मिक श्लोकांचे गायन केले जाते आणि सभेत वापरलेले शब्द तेथील लोकांना समजतील अशा भाषेतील असतात.

सामाजिक विकासाचा संबंध जर धार्मिक परंपरेशी असेल तर त्या त्या समाजात प्रतिष्ठा असणाऱ्या व धार्मिक भूमिका पार पाडणाऱ्या व्यक्तींचा योजनेत सहभाग असला पाहिजे. यामुळे परिवर्तन जास्त वेगाने होईल. नव्या कल्पनांचा स्वीकार होण्यासाठी कीर्तनकार, गायक, डॉक्टर्स, भगत आणि खेड्यातील वयोवृद्ध व्यक्ती यांचाही समावेश व सहभाग आवश्यक आहे.

लोकांना उद्युक्त करण्याचे महत्त्व

लोकांना उद्युक्त करण्यासाठी व त्यांच्यांत जाणीव निर्माण करण्यासाठी संघटनेच्या कार्यकर्त्यांजवळ लोकांना भेटण्याचे व त्यांना उद्युक्त करण्याचे कौशल्य असले पाहिजे. हे कौशल्य असे असले पाहिजे की त्यामुळे परिवर्तन घडले पाहिजे. जाणीव निर्माण करणे व सल्ला देणे हे काम संघटना करतात परंतु निर्णयाला होकारार्थी प्रतिक्रिया देणे हे काम लोकांचे असते. तरुण पिढी नवीन कल्पना व परिवर्तन स्वीकारण्यास व त्यातील धोका पत्करण्यासही तयार असते. त्यामुळे वृद्ध पिढीला उद्युक्त करण्यापेक्षा तरुण पिढीला उद्युक्त करणे जास्त सोपे असते. संघटनांनी लोकांना योग्य प्रकारे उद्युक्त (Motivate) करून परिवर्तन घडवून आणले पाहिजे.

विविध लोकांसाठी विविध मार्ग

अभिप्रेत असलेला समाज किंवा व्यक्ती केव्हाही एकजिनसी नसते. तो बहुजिनसी असल्याने त्यातील व्यक्ती वेगवेगळ्या जाती, धर्म व राजकीय पक्ष यांचे सदस्य असतात. त्यांची स्वतःची भिन्न अशी मानसिकता असते व विपक्षित स्वभावही असतो. एखादी कृती प्रत्यक्षात अंमलात आणताना या मानसिकतेचा विचार होणे अगत्याचे आहे. जाणीव निर्माण करण्याचे एखादे तंत्र आदिवासींबाबत यशस्वी ठरेल, परंतु तेच तंत्र झोपडपट्टीत राहणाऱ्या लोकांच्या बाबतीत अयशस्वी ठरण्याची शक्यता असते. जाणीव निर्माण करण्याचे प्रयत्न व मार्ग त्या त्या परिस्थितीवर अवलंबून असले पाहिजेत. विकासाच्या योजना लोकांची मानसिक जडण-घडण, त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक गरजा यांनुसार आखल्या गेल्या पाहिजेत.

कार्य शब्दांपेक्षा जास्त बोलके असते.

आपला बराचसा वेळ लोकांच्या समस्या समजून घेण्यात व त्यांची उत्तरे शोधण्यात घालविला आहे असे समजणारे अनेक सामाजिक कार्यकर्ते आहेत. त्यांनी कार्यान्वित केलेल्या अनेक योजना यशस्वीही झालेल्या आहेत. महाराष्ट्रात राळेगण शिंदी हे अहमदनगर जिल्ह्यातील खेडेगाव, हे असे उदाहरण आहे की जेथे केवळ अण्णा हजारेंच्या प्रयत्नांनीच नाही तर गावातील लोकांच्या प्रयत्नांनी सुध्दा परिवर्तन घडवून आणले आहे. लोकांबरोबर काम करणे आणि लोकांसाठी काम करणे ही केवळ विकसनशील संस्थांची जबाबदारी नसून लोकांचीही जबाबदारी आहे. 'मानवी सेवा ही ईश्वराची सेवा आहे.' जर आपण ज्यांना नेहमी पाहतो, ज्यांच्याबरोबर राहतो त्यांची सेवा आपल्याला करता येत नसेल तर जो ईश्वर आपल्याला दिसू शकत नाही त्याची सेवा कशी करणार? प्रत्येक गरजू व गरीब व्यक्तीत आपण ईश्वराला पाहिले पाहिजे व तिची सेवा केली पाहिजे. जर आपण अशी वृत्ती ठेवली तर सामाजिक कार्य व गरिबांचे उन्नयन यांना चालना मिळेल. खरे म्हणजे 'माझा शेजारी गरजू व भुकेलेला असताना मी त्याच्यासाठी काय केले? हा प्रश्न प्रत्येकाने स्वतःला विचारला पाहिजे. सामाजिक कार्याचे सारसर्वस्व फलदायी व निष्ठेने केलेल्या कार्यात आहे. अशा कार्यात मोबदल्याची अपेक्षा असते परंतु समाजाच्या सहभागाची अपेक्षा असते. □ □ □

संस्था परिचय

'वाहन चालक प्रशिक्षण विद्यालय' पांढरकवडा

सौ. मंगल दि. घोडे

भारताला स्वातंत्र्य मिळून ४५ वर्षे उलटून गेली तरी शैक्षणिक दृष्ट्या आदिवासी मागासलेलाच राहिला. आर्थिकदृष्ट्याही आदिवासी पुढे आलेला नाही. याच्या कारणांचा शोध घेतला असता आदिवासींचे डोंगर दऱ्याखोऱ्यातील वास्तव्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा, शिक्षणविषयक उदासीनता यांनी आदिवासींना ग्रासून टाकले आहे. जोपर्यंत आदिवासींची शैक्षणिक प्रगती होत नाही तोपर्यंत आदिवासींचा सर्वांगीण विकास होणे अशक्य आहे ही बाब शासनाच्या निदर्शनास आल्याने शासनाने गावात, पाड्यात, वाड्या-वस्त्यांमध्ये आश्रमशाळा उघडल्या. आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीने राज्यात एकूण ६०२ आश्रमशाळा चालविल्या जातात. असे असले तरी २५% विद्यार्थी इयत्ता ४ थी पर्यंत शिक्षण घेईपर्यंत गळतात. इयत्ता ७ वी ते ८ वी चे शिक्षण घेईपर्यंत ५०% पेक्षा जास्त विद्यार्थी गळतात. ७ वी/८ वी पर्यंत शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना पुढे नोकरी मिळण्यामध्ये अनेक अडचणी निर्माण होतात. अपुरे शिक्षण झाल्यामुळे कोणकोणत्या क्षेत्रांमध्ये नोकरी मिळण्यास वाव आहे याची माहिती त्यांना नसते. अशा वेळी शासकीय सेवेत राखीव जागा असूनही त्यांचा पुरेसा लाभ घेतला जात नाही. म्हणून शासनाने आदिवासी युवकांसाठी शासकीय सेवेतील राखीव जागा पूर्णपणे भरल्या जाव्यात यासाठी आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील भागात व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्रे, व सेवापूर्व प्रशिक्षण केंद्रे उघडली आहेत. या प्रशिक्षण केंद्रांच्या माध्यमातून शासनाच्या सहकार्याने आदिवासी युवकांना प्रशिक्षण देऊन नोकरी मिळण्याची संधी अधिक सुलभ केली आहे.

आज स्पर्धेच्या युगात प्रशिक्षण, तांत्रिक ज्ञान, व्यवसायाभिमुख शिक्षण याशिवाय नोकरी मिळणे अवघड झाले आहे. आदिवासी युवकांना प्रशिक्षण, तांत्रिक ज्ञान, तांत्रिक शिक्षण दिल्यास शासकीय सेवेतील राखीव जागा पूर्णपणे भरल्या जातील ही बाब महाराष्ट्र

शासनाच्या निदर्शनास आल्याने शासनाच्या सहकार्याने उपयोजना क्षेत्रातील प्रकल्प अधिकाऱ्यांच्या नियंत्रणाखाली १) सैन्य व पोलीस भरती प्रशिक्षण केंद्र २) 'वाहन चालक प्रशिक्षण विद्यालय' यांची स्थापना करण्यात आली. प्रस्तुत लेखात 'वाहन चालक प्रशिक्षण विद्यालय', पांढरकवडा, जि. यवतमाळ याविषयी माहिती देण्यात आली आहे.

५ जुलै १९९० रोजी राज्य परिवहन महामंडळातर्फे आदिवासी युवकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी 'वाहन चालक प्रशिक्षण विद्यालय, पांढरकवडा, जि. यवतमाळ येथे सुरु करण्यात आले.

प्रशिक्षण केंद्राची प्रमुख उद्दिष्टे :

- १) राज्य परिवहन महामंडळातील अनुसूचित जमातीकरिता राखीव असलेल्या वाहन चालक या पदांसाठी आदिवासी प्रशिक्षणार्थींना प्रशिक्षित करणे.
- २) प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून आदिवासी युवकांना नोकरीची संधी उपलब्ध करून देणे.

प्रशिक्षणासाठी प्रवेशाचे निकष :

- १) उमेदवार इयत्ता ७ वी पास ही किमान शैक्षणिक पात्रता धारण करणारा असावा.
- २) उंची सर्वसाधारणपणे १६३ सें.मी. पेक्षा कमी १८० सें.मी. पेक्षा जास्त नसावी.
- ३) वय २३ वर्षांपेक्षा कमी व ३५ वर्षांपेक्षा जास्त नसावे.
- ४) उमेदवार हा महाराष्ट्रातील नागरिक असावा.
- ५) हलकी वाहने चालविण्याचा परवाना असलेल्या धारकांना प्राधान्य दिले जाते.

संशोधन अधिकारी, आ.सं.व प्र.शि.सं. महाराष्ट्र राज्य, पुणे १

प्रशिक्षणार्थीची निवड पद्धती :

स्थानिक वृत्तपत्रामध्ये जाहिरात देऊन प्रशिक्षणार्थींकडून अर्ज मागविण्यात येतात. तसेच प्रकल्प अधिकारी, पांढरकवडा, जि. यवतमाळ यांचेकडून इच्छूक उमेदवारांची यादी मागविण्यात येते. मुलाखती घेऊन निवड झालेल्या विद्यार्थ्यांची जिल्हा रुग्णालय यवतमाळ यांचेकडून शारीरिक तपासणी होऊन प्रशिक्षणासाठी प्रवेश दिला जातो. एका प्रशिक्षण सत्रामध्ये ५० प्रशिक्षणार्थींना प्रवेश दिला जातो.

प्रशिक्षण कालावधीतील कार्यक्रम :

प्रशिक्षण कालावधी हा ३ महिन्यांपासून ६ महिन्यांपर्यंत असतो. प्रशिक्षण कालावधीत रु. ४५०/- स्टायपेंड दिले जाते. राहण्याची सोय मोफत केली जाते. प्रशिक्षणार्थींनी भोजन व्यवस्था स्वतः करावयाची असते.

प्रशिक्षणार्थींना दैनंदिन कार्यक्रमांमध्ये सकाळी ९.०० ते ११.०० पर्यंत वाहन चालविण्याचे प्रशिक्षण दिले जाते. दुपारी १२.०० ते ४.०० पर्यंत वाहन चालविण्यासंबंधी थिअरी शिकविली जाते. थिअरी शिकविण्यासाठी राज्य परिवहन महामंडळातील तज्ञ व अनुभवी वाहन निरीक्षकांची नेमणूक केली आहे. प्रशिक्षण घेत असताना लागणे, दुखापत व अपघात झाल्यास विनामूल्य वैद्यकीय सेवा पुरविली जाते. दिवसभर प्रशिक्षण घेऊन उरलेल्या वेळात मैदानी खेळांचे साहित्य उपलब्ध करून दिले आहे. प्रशिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर 'राज्य परिवहन महामंडळ' यांचेकडून 'अंतिम चालन' चाचणी घेण्यात येते. जे प्रशिक्षणार्थी चाचणी परीक्षेत उत्तीर्ण होतात त्यांना प्रशस्तीपत्रक देण्यात येते व जे प्रशिक्षणार्थी अनुत्तीर्ण होतात त्यांना १ महिना प्रशिक्षण कालावधी वाढवून दिला जातो. या कालावधीत त्यांचेकडून अधिक तयारी करून घेतली जाते व त्यानंतर परत चाचणी घेण्यात येते.

वरील प्रशिक्षण आदिवासी युवकांना अत्यंत उपयुक्त ठरले आहे.

वृत्तविशेष :

संशोधन अधिछात्रवृत्ती

या योजनेअंतर्गत १९८८-८९ ते १९९२-९३ पर्यंत १० अधिछात्रांना आदिवासींच्या विविध बाबींवरील त्यांनी निवडलेल्या विषयांवर संशोधनासाठी ही अधिछात्रवृत्ती देण्यात आलेली आहे. हा संशोधन प्रकल्प दोन वर्षांत पूर्ण करून अंतिम प्रबंध संस्थेस सादर करण्यात येतो. काही अपवादात्मक परिस्थितीमध्ये ही मुदत एक वर्ष वाढविण्यात येते.

संस्थेस अद्यापपावेतो ३ संशोधन अहवाल सादर करण्यात आलेले आहेत. त्यांचे विषय खालीलप्रमाणे आहेत. -

- १) बदलत्या सामाजिक व आर्थिक जीवनामुळे आदिवासी स्त्रीची बदलणारी भूमिका आणि तिच्या आर्थिक व सामाजिक दर्जावर पडणारा प्रभाव.
- २) महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातींशी नामसदृश्य असणाऱ्या काही जाती.
- ३) मेळघाटमधील कोरकूंच्या जीवन व कार्याचे अध्ययन.

या संशोधन प्रकल्पांसाठी पदव्युत्तर पदवीधारकांचे अर्ज महाराष्ट्रातील प्रमुख वर्तमानपत्रांत जाहिरात देऊन मागविण्यात येतात. पात्र उमेदवारांची निवड समितीद्वारे मुलाखत घेऊन प्रत्येक वर्षी दोन उमेदवारांची निवड करण्यात येते.

ग्रंथालय

संस्थेच्या कामकाजाला मदत व्हावी या उद्देशाने संस्थेचे स्वतःचे संदर्भ ग्रंथालय आहे. ग्रंथालयात मुख्यत्वेकरून मानवशास्त्र, समाजशास्त्र, गॅझेटियर, जनगणनाग्रंथ इ. महत्त्वाच्या विषयांवरील पुस्तके व संदर्भग्रंथ आहेत. १९९२-९३ या वर्षात ग्रंथालयात नवीन (१७७) पुस्तकांची भर पडली असून ग्रंथालयातील ग्रंथसंख्या मार्च १९९३ अखेर ११,००० झाली आहे.

□ □ □

□ □ □

प्रशिक्षण कक्ष - आदिवासी विकास विभागातील कर्मचाऱ्यांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण सत्रे व आदिवासी युवकांची सेवापूर्व प्रशिक्षण सत्रे व नेतृत्व शिबिरे -

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने १९९२-९३ मध्ये खालीलप्रमाणे प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले.

प्रशिक्षण कार्यक्रम	एका प्रशिक्षणाचा कालावधी (दिवस)	एकूण प्रशिक्षण कार्यक्रम	लाभार्थी
१. शासकीय आश्रमशाळेवरील मुख्याध्यापक/शिक्षक यांचे प्रशिक्षण	१०	१४	९९०
२. आदिवासी विकास विभागातील कर्मचाऱ्यांचे विभागीय परीक्षांबाबत प्रशिक्षण	६	३	१४१
३. आदिवासी युवकांचे प्रशिक्षण	१०	१३	२७०
४. आदिवासी युवक नेतृत्व शिबिर	५	८	४००
एकूण	----- -	----- ३८	----- १८०१

अशा प्रकारे संस्थेने एकूण ३८ प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली व त्याचा लाभ १८०१ प्रशिक्षणार्थीनी घेतला. तज्ज्ञ व्याख्यात्यांना आमंत्रित करून प्रशिक्षणार्थींना मार्गदर्शन करण्यात आले. संस्थेने या वर्षी प्रथमच प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षकांसाठी विषयवार प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली. आदिवासी युवकांना मुलाखती व स्पर्धा परीक्षा याविषयीचे सखोल मार्गदर्शन करण्यात आले. आदिवासी नेतृत्व शिबिरे पुणे, अहमदनगर, नाशिक, ठाणे, नांदेड, धुळे या जिल्ह्यांत आयोजित करण्यात येऊन प्रशिक्षणार्थींना आदिवासींच्या सामाजिक/आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्य याविषयीच्या समस्या व त्यावरील उपाय, तसेच आदिवासींकरिता शासनाच्या विविध विभागांमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या विविध विकास योजनांचा लाभ कसा घ्यावा त्यासंदर्भात विविध विभागांतील अधिकाऱ्यांकडून मार्गदर्शन करण्यात आले.

संस्थेने यावर्षी प्रथमच आदिवासी विकास विभागातील कर्मचाऱ्यांसाठी प्रस्तावित विभागीय परीक्षेच्या परीक्षार्थ्यांना मार्गदर्शनपर प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली होती.

□ □ □

संग्रहालय

सन १९९२-९३ मध्ये पूर्ण केलेली कामे.

१) आदिवासी जाणीव जागृती व प्रसिद्धी सप्ताह

अ) २१ प्रकल्प अधिकाऱ्यांच्या क्षेत्रातील २०० आश्रमशाळांच्या माध्यमातून (सरासरीने १० गावे) दिनांक १४.९.९२ ते २०.९.९२ या कालावधीत २००० गावांमधील (सरासरी ५०० लोकसंख्या) १०,००,००० लोकांपर्यंत योजनांची माहिती प्रसारित.

ब) सर्वकष (intensive) आदिवासी जाणीव जागृती सप्ताहांतर्गत तुलनात्मक अतीमागास भाग - (डहाणू, तलासरी, जव्हार, मोखाडा तालुके, जिल्हा - ठाणे) या क्षेत्रातील १८ केंद्रांच्या पंचक्रोशात सर्व खात्यांच्या सहकार्याने इन्टेन्सिव्ह प्रपोगंडा कॅम्प २४.९.९२ ते ३०.९.९२ या मुदतीत आयोजित केला.

त्याद्वारे सुमारे ९०,००० आदिवासी बांधवांशी संस्थेचा प्रत्यक्ष संपर्क साधण्यात आला. दारिद्र्य रेषेखालील लोकांच्या विकासासाठी त्यांच्यामध्ये जाऊन योजनांची माहिती त्यांना समजावून देण्यासाठी संस्थेने केलेले प्रयत्न विशेष मोलाचे आहेत.

क) जव्हार जिल्हा ठाणे येथे सप्ताह समारोप समारंभ दिनांक ३०.९.९२ रोजी आयोजित करण्यात आला होता.

२) आदिवासी पारंपरिक नृत्य स्पर्धा.

दिनांक १४.९.९२ ते ३०.९.९२ या मुदतीत खालील २१ ठिकाणी आदिवासी पारंपरिक नृत्य स्पर्धा आयोजित केल्या.

३) आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन -

आदिवासी हस्तकला कारागिरांना नागरी बाजारपेठ मिळवून देण्यासाठी त्यांच्या कलावस्तूंचा नागरी भागांत प्रचार व

प्रसिद्धी करण्याची गरज लक्षात घेऊन दिनांक २९.११.९२ ते ३.१२.९२ या मुदतीत पुण्याच्या बालगंधर्व कलादालनामध्ये ४८ आदिवासी हस्तकलाकारांचे आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन आयोजित करण्यात आले. या प्रदर्शनात आदिवासी हस्तकलेच्या सुमारे २.५० लाख रुपयांच्या विविध प्रकारच्या वस्तूंची विक्री झाली. अशा प्रकारचे काम इतर कोणतेही खाते किंवा संस्था करीत नाही.

४) आदिवासी सेवक पुरस्कार -

सप्टेंबर ९२ अखेर राज्यातून आदिवासी विकासाच्या क्षेत्रात स्पृहणीय कामगिरी करणाऱ्या समाजसेवक व स्वयंस्फूर्त संस्थांची माहिती संस्थेने जमा करून प्रारंभिक स्वरूपाचे प्रस्ताव तयार केले. शासनाने हे काम त्यानंतर आदिवासी आयुक्तालय, नाशिक यांच्याकडे सोपविल्यामुळे पुढील कार्यवाहीसाठी सर्व कागदपत्रे त्यांच्याकडे सुपूर्त करण्यात आली.

५) केंद्र शासनाच्या सांस्कृतिक विभागाच्या आदिवासी संस्कृती व कला संवर्धन करणाऱ्या सेवाभावी संस्थांना अनुदान देण्यासाठी असलेल्या योजनेसाठी महाराष्ट्रातील अशा प्रकारच्या संस्थांची माहिती संकलित करण्याचा प्रयत्न सुरू केला असून सध्याही तो चालू आहे.

६) संस्थेने तयार केलेल्या २३ लघुपटांपैकी आदिवासी जीवन व कला या विषयासंबंधीचे परंतु ज्यांच्या प्रिन्टस् चांगल्या आहेत अशा १७ लघुपटांचे एन्.एफ.डी.सी. मद्रास यांचेकडून पाऊण इंच यूमेंटिक ध्वनीचित्रफिती व व्ही.एच.एस. ध्वनीचित्र फितीमध्ये रूपांतर करून घेण्यात आले. या १७ पैकी निवडक ५ ध्वनिचित्रफितींना इंग्रजी भाषेत निवेदन देण्याचे प्रायोगिक स्वरूपातील काम श्रीमती. मृणाल कुलकर्णी यांनी व्ही.एस.एच. या युमेंटिक ध्वनीचित्र पद्धतीमध्ये समाधानकारकरीत्या करून दिले आहे.

- ७) संग्रहालयातील वस्तूंच्या छायाचित्रावर आधारित पिक्चर पोस्ट कार्ड तयार करण्याच्या योजनेस अनेक नमुने पाहून खर्चाच्या एस्टीमेटवर अनेक वेळा चर्चा करून निवडक ८ छायाचित्रे फॉरेन युगो. आर्ट पेपर सिरर फिनिश पेपरवर प्रत्येकी ४,००० प्रति छापायचे काम मेसर्स. कुरॉ. पुणे या संस्थेस देण्यात आले होते.
- ८) तारपा या वारल्यांच्या प्रसिद्ध वाघावर ६० मिनिटांचे ३ स्पूल व ६० मिनिटांच्या ३ कॅसेटसुचे ध्वनिमुद्रण करण्यात आले होते. या ध्वनिमुद्रणावर वाघ व त्याची वैशिष्ट्ये, सांस्कृतिक महत्त्व व इतर बाबींवर आधारित निवेदनासह वाघाच्या आवाजाची संकलित एक मास्टर कॅसेट व मास्टर स्पूल इंग्रजी व मराठी भाषेत तयार करण्यात आले आहे.
- ९) गडचिरोली जिल्ह्यातील भामरागडाच्या डोंगररांगांतील कुवाकोडीच्या डोंगरातील १७ गावांमधील बडा माडियांची लोकगीते, लोकसंगीत व इतर मौखिक लोकवाङ्मय ध्वनिमुद्रित करण्याचा प्रकल्प संचालक, आकाशवाणी केंद्र, पुणे यांचे नेतृत्वाखाली पूर्ण करण्यात आला. प्रत्यक्ष ध्वनिमुद्रणाचे काम दि. १३ ते २८ एप्रिल ९३ च्या कालावधीत पूर्ण करण्यात आले असून प्रत्येकी ९० मिनिटांच्या १२ कॅसेटसु ध्वनिमुद्रित करण्यात आल्या.
- १०) आदिवासी संस्कृती व जीवन यांचे जतन करण्याच्या उद्देशाने या वर्षी प्रत्येकी १० मिनिटांचे ८ लघुपट करण्याचे काम सुरू करण्यात आले आहे. लघुपटांची नावे खालीलप्रमाणे आहेत. -
- १) आदिवासी हस्तव्यवसाय भवाड्याचे मुखवटे
 - २) गोंदण, नक्षी, संकेत व आदिवासी परंपरा
 - ३) कांबड नृत्य
 - ४) आदिवासींचे दागदागिने व प्रसाधने
 - ५) आदिवासींची सामाजिक न्यायपद्धती
 - ६) मासे पकडण्याची आदिवासींची साधने व पद्धती
 - ७) आदिवासींचे देव व पूजा पद्धती
 - ८) वनौषधी व उपचार पद्धती
- ११) संग्रहालयाची पुनर्रचना करण्याचे ठरवून मानववंश शास्त्राच्या परंतु संग्रहालयाच्या उपयोगी शास्त्रीय वर्गीकरणाच्या १२ वेगवेगळ्या कक्षांत उभारणी करण्याचा आराखडा तयार

करण्यात आला असून त्यासाठी संग्रहालय शास्त्रातील आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे तज्ज्ञ डॉ. व्ही.एच. बेडेकर, बडोदा यांचा सल्ला घेण्यात येत आहे. त्यानुसार संग्रहालय तळमजल्यावर नेण्यात येणार आहे. जे.पी. मरडॉक यांच्या अॅनॅलिसीस ऑफ कल्चरल प्रॉपर्टीज या पुस्तकातील जागतिक वर्गीकरण पद्धतीचा अवलंब करण्यात येणार आहे. नियोजित पुनर्रचनेचा कच्चा आराखडा व त्यानुसारच्या १२ कक्षांपैकी चार कक्षांची विषयसूची व कक्ष बांधणीचा कच्चा आराखडा कार्यालयाने तयार केला असून परिशिष्ट "अ" नुसार सोबत जोडला आहे.

- १२) आदिवासी संशोधन संस्था, हैद्राबाद व केरळ या दोन संस्थांना त्यांच्या आदिवासी संग्रहालय उभारणीसाठी सहकार्य देण्यात आले आहे.
- १३) शालेय चित्रकला स्पर्धा दि. ३०.९.९२ रोजी जव्हार येथे प्रकल्प अधिकाऱ्यांचे कार्यालयाच्या परिसरात १०० शालेय आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थिनींची पारंपारिक विषयांवरील चित्रस्पर्धा घेण्यात आली.
- १४) प्रौढ-स्त्रीपुरुष आदिवासी वारली चित्रकला कलाकारांना प्रोत्साहन देण्यासाठी जव्हारच्या शासकीय विश्रामगृहाच्या परिसरात १०० आदिवासी प्रौढ/स्त्री/पुरुष कलाकारांची वारली चित्रकला स्पर्धा दि. ३०.९.९२ रोजी आयोजित करण्यात आली. या स्पर्धेसाठी जव्हार, डहाणू, पालघर, तलासरी परिसरातील १०० स्त्री/पुरुषांनी भाग घेतला.
- १५) वारली चित्रकला शैलीचा प्रचार व प्रसार करण्याच्या हेतूने व शासकीय आश्रमशाळांतील विद्यार्थ्यांमध्ये वारली चित्रकलेची आवड व गोडी निर्माण करण्याच्या हेतूने शासकीय आश्रमशाळा शेगवे, ता. शहापूर, जिल्हा ठाणे येथे दि. १४ ते २० सप्टेंबर १९९२ या कालावधीत ह्या स्पर्धा आयोजित करण्यात आल्या. या कार्यशाळेत ३० होतकरू प्रौढ व ५० शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांनी भाग घेतला. १३ प्रथितयश वारली चित्रकला कलाकारांद्वारा सराव व मार्गदर्शनाखाली सात दिवस वारली चित्रफितीतील चित्रे काढण्याचे प्रशिक्षण देण्यात आले.
- १६) 'महाराष्ट्र सदन' नवी दिल्ली येथे कायम स्वरूपात आदिवासींनी तयार केलेल्या बांबूच्या वस्तू, लाकडी कोरीव कामाचे नमुने, लग्न खांब, मुखवटे व काही धातूच्या मूर्ती मा. सचिव, आदिवासी विकास यांच्या हस्ते प्रदर्शनासाठी देण्यात आल्या.

□ □ □

ए. क्षे. वि. का. सन १९९२-९३ मध्ये केलेल्या कामाचा आढावा

१) बेंचमार्क सर्व्हेक्षण १९९२ नमुना पाहणी -

राज्यातील पुणे, नाशिक अमरावती, गडचिरोली या जिल्ह्यांतील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांतर्गत निवडलेल्या गावांमध्ये गाव/कुटुंबपत्रके भरण्यासाठी क्षेत्रीय पाहणी आयोजित केली. नमुना पाहणीअंतर्गत उपरोक्त एकात्मिक आदिवासी विकासामधील १०० गावे व त्यांतील १०,००० कुटुंबे यांचा समावेश करण्यात आला. गाव/कुटुंबपत्रके भरून या संस्थेत पाठविण्यात आली आहेत. सदर माहितीचे पृथक्करण करून सन १९८० मधील बेंचमार्क सर्व्हेक्षणातील माहितीशी तुलनात्मक अभ्यास अहवाल तयार करावयाचा आहे.

२) मूल्यमापन अभ्यास अहवाल -

राज्यातील ३ आदिम जमाती म्हणजे कातकरी, कोलाम, माडिया, गोंड यांच्या विकास स्थितीवरील अभ्यास अहवाल तयार केला आहे. सदर आदिम जमातींच्या आर्थिक विकासासाठी राबवावयाच्या विशेष विविध कार्यक्रमांची व योजनांची माहिती दिग्दर्शित केली आहे.

३) राज्याच्या आदिवासी क्षेत्राचा नकाशा तयार करणे.

राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्र, अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र, सुधारित क्षेत्र विकास खंड,

तसेच सुधारित लघुक्षेत्र विकास खंड दर्शविणारा नकाशा विविध रंगांत तयार केला आहे. तसेच त्यामध्ये एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प व त्याचे मुख्यालय दर्शविण्यात आले आहे.

४) सांख्यिकी मालिका क्र. ३६

राज्यातील सर्व जिल्हे व तालुके यांमधील एकूण लोकसंख्या व आदिवासी एकूण लोकसंख्या यांची आकडेवारी सन १९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे गोळा करून सांख्यिकी मालिका क्र. ३६ तयार केली आहे.

५) आदिवासी विकासाचे व्यवस्थापन :-

आदिवासी विकास विभागातील संवर्ग १ व २ (प्रकल्प अधिकारी व सहा. प्रकल्प अधिकारी) यांच्या चर्चासत्रासाठी सदर पुस्तिका तयार केली. त्यामध्ये आदिवासी क्षेत्राची सांख्यिकी माहिती, आदिवासी क्षेत्रामध्ये राबविण्यात आलेल्या विविध योजना व आदिवासी क्षेत्राच्या विकासाचे नियोजन यासंबंधी उपयुक्त माहिती संकलित केली आहे.

□ □ □

शासननिर्णय

'आदिवासी उपयोजना राबविण्याच्या कार्यपद्धतीत धोरणात्मक बदल.'

महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग
शासन निर्णय क्रमांक : आउयो-१०९१/प्र.क्र. ११/का.६,
मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२, दिनांक २१ सप्टेंबर १९९२

प्रस्तावना : भारताच्या संविधानातील राज्य धोरणाच्या निदेशक तत्वांच्या अंमलबजावणीचा भाग म्हणून राज्य शासन आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाच्या उद्देशाने आदिवासी उपयोजना राबवीत आहे. सन १९७५-७६ म्हणजे पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या प्रारंभापासून प्रचलित आदिवासी उपयोजनेची सुरुवात झाली. आदिवासी उपयोजनेची मूळ कल्पना ही क्षेत्र विकासाच्या संकल्पनेवर मुख्यत्वे आधारित होती. आदिवासी लोकसंख्या जास्त प्रमाणात असलेल्या शेड्यूलड एरियाचे विशेष विकास गट (एकात्मिकृत आदिवासी विकास गट) पाडून या क्षेत्रात सर्व विभागांतर्फे जो काही विकासावर खर्च होईल, प्रामुख्याने मूलभूत सोयी उभारण्यावर होणारी गुंतवणूक याचे संपूर्ण नियंत्रण आणि वेगळे हिशेब ठेवले जावेत या संकल्पनेने दरवर्षी "आदिवासी उपयोजना" आखण्यात आल्या. नंतरच्या काळात म्हणजे सन १९८६ सालापासून नियोजनाचा मुख्य उद्देश आदिवासी कुटुंबाचा विकास असावा असे मानून आदिवासी उपयोजना क्षेत्राच्या बाहेरील आदिवासींवर वैयक्तिक लाभाच्या योजनांतर्गत होणारा खर्च हाही आदिवासी उपयोजनेत समाविष्ट करण्यात आला. याप्रमाणे आदिवासी उपयोजनेत व आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर आदिवासी विकासासाठी होत असलेला खर्च एकत्रित करून आदिवासी उपयोजना अंमलात आणली जात आहे.

२. आदिवासी उपयोजनेचे उद्दिष्ट हे -

- १) राज्यातील आदिवासी क्षेत्र व इतर क्षेत्रे यांच्या विकासातील अंतर भरून काढणे,
- २) आदिवासींच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधारणे,
- ३) त्यांना भेडसावणाऱ्या महत्त्वाच्या समस्यांची सोडवणूक करणे आणि त्यांची पिळवणूक थांबविणे.
- ४) त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाची गती वाढविणे.
- ५) तसेच राज्याच्या एकूण योजनाबद्ध आर्थिक आणि सामाजिक विकासाच्या फळांचा योग्य हिस्सा आदिवासींना मिळावा व त्यावृष्टीने योजनांतर्गत होणाऱ्या खर्चाचा रास्त हिस्सा आदिवासी क्षेत्रासाठी व आदिवासींच्या विकासासाठी उपलब्ध व खर्च व्हावा, ही उद्दिष्टे आहेत.

३. सध्या प्रचलित असलेल्या आदिवासी उपयोजना तयार करण्याची व राबविण्याची कार्यपद्धती लक्षात घेऊन वर उधृत केलेली उद्दिष्टे प्रत्यक्षात साध्य होत आहेत किंवा नाहीत, होत नसल्यास का नाहीत व ती साध्य होण्यासाठी सध्याच्या कार्यपद्धतीत कोणते बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे यावर विचार करण्यासाठी शासन निर्णय, नियोजन विभाग, क्रमांक : एसटीबी-१०९१/सीआर-९/योजना २३, दिनांक २१ जानेवारी १९९१ नुसार राज्य नियोजन मंडळाचे सदस्य श्री. द.म. सुकथनकर, यांच्या अध्यक्षतेखाली तज्ज्ञ सभासदांची एक उपसमिती नेमण्यात आली. या उपसमितीने आपला अहवाल शासनास जुलै १९९२ मध्ये सादर केला. वरील उपसमितीने सध्याच्या आदिवासी उपयोजना राबविण्यासाठी अवलंबण्यात येत असलेल्या कार्यप्रणालीमध्ये काही आमूलाग्र बदल सुचविले असून उपसमितीच्या काही महत्त्वाच्या शिफारशी खालीलप्रमाणे आहेत.

- अ) राज्याच्या वार्षिक योजनेचे एकूण आकारमान नियोजन विभागातर्फे केंद्रीय योजना आयोगाच्या सहमतीने निश्चित करण्यात आल्यावर त्यांपैकी आदिवासी उपयोजनेसाठी एक धोरण म्हणून, जो निधी उपलब्ध करून द्यावयाचा आहे. (शासनाच्या सध्याच्या धोरणानुसार राज्याच्या एकूण वार्षिक योजनेच्या नियतव्ययापैकी ९%) त्या निधीची रक्कम आदिवासी विकास विभागास कळविण्यात यावी. उपयोजनेसाठी कळविण्यात आलेल्या या निधीच्या रकमेच्या मर्यादित राहून उपयोजनेला अंतिम स्वरूप देण्याची जबाबदारी आदिवासी विकास विभागाने पत्करावी.
- ब) आदिवासी प्रकल्प क्षेत्रातील सर्वसाधारणपणे प्रतिकूल भौगोलिक परिस्थिती आणि दुर्गमता, मूलभूत सेवा सुविधांची तुलनेने जास्त कमतरता आणि या क्षेत्रात राहणाऱ्या आदिवासींची प्रकर्षाने आढळून येणारी दारिद्र्याची तीव्रता या बाबी लक्षात घेता आदिवासी उपयोजनेसाठीच्या एकूण निधीपैकी किमान ७५% निधी

आदिवासी विकास प्रकल्पांतर्गत क्षेत्रातील विविध विकास कार्यक्रम व कामावर खर्च करण्यासाठी उपलब्ध करून द्यावा व उर्वरित २५% निधी आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्राबाहेर राहणाऱ्या आदिवासींच्या विकास योजना व कार्यक्रमावर खर्च करण्यासाठी उपलब्ध करून द्यावा.

क) आदिवासींची एकूण सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती, खास अडचणी व गरजांचा विचार करून प्रत्येक आदिवासी विकास गटाची आणि पर्यायाने विकास प्रकल्प क्षेत्राची पंचवार्षिक/वार्षिक योजना विविध क्षेत्रवार अग्रक्रमासह त्याअंतर्गत घ्यावयाच्या सुयोग्य योजना व कार्यक्रमाच्या तपशीलासह तयार करावी. ही योजना तयार करण्यासाठी आदिवासी विकास विभागाच्या क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांना योग्य ते उद्बोधन व प्रशिक्षण द्यावे.

ड) आदिवासी उपयोजनेंतर्गत हाती घ्यावयाच्या योजनांची स्थूलमानाने दोन पातळ्यांवर विभागणी करण्यात येईल. राज्य आणि जिल्हा स्तरावरील योजना, जिल्हा नियोजनासाठी उपलब्ध करून दिलेल्या निधीमध्ये वाढ करून जिल्हा नियोजनाची कार्यपद्धती ही सुधारण्याची आवश्यकता आहे. मुख्यत्वेकरून, स्थानिक पातळीवर आदिवासींसाठी उपयोजना तयार करताना आदिवासी वैयक्तिक कुटुंबांना किंवा आदिवासी समूहांना लाभदायक ठरतील अशा प्रकारच्या योजना आखाव्या लागतील. यामध्ये लहान आदिवासी समुदायासाठी पिण्याचे पाणी, विजेचा पुरवठा, शिक्षण, शेती विकासाच्या योजना, आदिवासी वस्त्यांना जोडणारे जोडरस्ते, गरीब आदिवासी कुटुंबांचे उत्पन्न वाढावे या दृष्टीने स्थानिक परिस्थितीनुसार जोड व्यवसायासाठी आर्थिक सहाय्याच्या योजना अशा प्रकारचा कार्यक्रम हाती घेणे युक्त ठरेल. जिल्हा नियोजन व विकास मंडळाने याप्रमाणे एक सामान्य जिल्हा योजना तयार करावी व आदिवासी प्रकल्प क्षेत्रासाठी एक स्वतंत्र जिल्हा आदिवासी उपयोजना तयार करावी. ज्याप्रमाणे जिल्हा वार्षिक योजना ही नियोजन विभागातर्फे अंतिमरीत्या मान्य करण्यात येते. त्याप्रमाणे जिल्हा वार्षिक आदिवासी उपयोजना ही आदिवासी विकास विभागाकडून मंजूर करण्यात यावी.

इ) आदिवासी उपयोजनेमध्ये भांडवली खर्चाच्या योजना अंतर्भूत करताना मोठे पाटबंधारे, सिंचन प्रकल्प, मोठे व मध्यम उद्योगधंदे, राष्ट्रीय राजमार्ग, मोठे पूल इ. कार्यक्रमांना तुलनेने खालचा अग्रक्रम दिला गेला पाहिजे.

या उलट लघुपाटबंधारे व उपसा सिंचन योजना, भू व जलसंधारण, पिण्याचे स्वच्छ पाणी उपलब्ध करून देण्याच्या सोयी, वनांचे पुनरुज्जीवन, संगोपन आणि संवर्धन, औपचारिक आणि अनौपचारिक सामान्य व व्यावसायिक शिक्षण, माता बालसंगोपन आणि कुटुंब कल्याण, आदिवासींना रुचतील व पचतील असे कृषि विकास व पीक संवर्धन कार्यक्रम, फलोत्पादन, लघुउद्योग व स्थानिक सधन संपत्तीवर आधारित कुटीर उद्योग व पारंपरिक हस्तकला, जोडरस्ते, लहान पूल व क्रॉस ड्रेनेजची कामे, अशा प्रकारच्या स्थानिक व ज्यांचा आदिवासींना खरोखरच फायदा होईल, अशा कार्यक्रमांवर विशेष करून भर देण्यात यावा.

फ) वरीलप्रमाणे सर्व विकासक्षेत्रांमधील कार्यक्रम व प्रस्तावित तरतुदी या सर्वांची गोळाबेरीज करून आदिवासी उपयोजनेला अंतिम स्वरूप देण्याची कार्यवाही आदिवासी विकास विभागाने पूर्ण करावी व सध्याच्या कार्यपद्धतीनुसार ज्याप्रमाणे करण्यात येते, त्याप्रमाणे एकत्रित मागणीद्वारे या तरतुदी अर्थसंकल्पात समाविष्ट करण्याचे कामही आदिवासी विकास विभागानेच करावे. आदिवासी उपयोजनेंतर्गत करण्यात आलेल्या तरतुदी आदिवासी उपयोजनेबाहेरील प्रयोजनासाठी वळवून वापरता येणार नाहीत हा जो दंडक आहे तो यापुढेही पाळण्यात यावा.

ग) आदिवासी विकासाच्या कार्यात स्वयंसेवी व अशासकीय संघटनांना अधिकाधिक प्रमाणात सहभागी करून घ्यावे.

घ) आदिवासी व वन यांचे अपरिहार्यपणे असलेले निकटचे संबंध लक्षात घेऊन वन विभागाने आदिवासींच्या सहभागाने वनांचा पुनर्विकास हाती घ्यावा. वन उपजासंबंधी आदिवासींचे जे पारंपारिक निस्तारासारखे हक्क आहेत ते त्यांना पुनःश्च प्रदान करावेत आणि भातशेतीसारख्या शेतीला पीक संरक्षणाच्या दृष्टीने लहान लहान तळी, बोडीसारख्या सोयी आणि लहान बंधारे आदी बांधून द्यावेत. ज्यांचा वनीकरण व वनसंगोपनासाठीही उपयोग होईल.

शासन निर्णय : राज्य नियोजन मंडळाच्या उपसमितीने आपल्या अहवालात केलेल्या शिफारशींचा शासनाने सखोल विचार करून या सर्व शिफारशी स्वीकारल्या असून शासन पुढे असे आदेश देत आहे की, या शिफारशी सन १९९३-९४ च्या वार्षिक योजनेपासून अंमलात आणण्यात याव्यात.

या संदर्भात शासनाने खालीलप्रमाणे निर्णय घेतले आहेत :-

- १) आदिवासी उपयोजनेसाठी नियोजन विभागाने एक निश्चित निधी (ज्याचे आकारमान राज्याच्या वार्षिक योजनेच्या एकूण आकारमानाच्या ९% पेक्षा कमी राहणार नाही) आदिवासी विकास विभागाकडे सुपूर्त करावा आणि आदिवासी उपयोजनेस अंतिम स्वरूप देण्याची जबाबदारी आदिवासी विकास विभागास देण्यात यावी. या निर्णयानुसार आदिवासी उपयोजनेसाठी सुरुवातीस सन १९९३-९४ वर्षासाठी एकूण राज्य योजनेच्या आकारमानाच्या ७% निधी आदिवासी विकास विभागास उपलब्ध करून द्यावा आणि त्यानंतरच्या वार्षिक योजनेस टप्प्या-टप्प्याने राज्याच्या वार्षिक योजनेच्या एकूण आकारमानाच्या ९% देण्यात यावा.
- २) आदिवासी विकास विभागाने या आदिवासी विकासासाठी वेगळ्या केलेल्या नियतव्ययास विकास क्षेत्रवार अग्रक्रम ठरवून त्याप्रमाणे संबंधित प्रशासकीय विभागांना कळवावे.
- ३) आदिवासी विकास विभागाने सर्व प्रशासकीय विभागांबरोबर विचारविनिमय करून आदिवासी उपयोजनेत समाविष्ट करावयाच्या योजना या खऱ्या अर्थाने आदिवासींच्या विकासाच्या उपयोगाच्या असतील याची खात्री करावी. या धोरणात्मक निर्णयानुसार यापूर्वी आदिवासी उपयोजना तयार करण्याच्या प्रक्रियेत आदिवासी उपयोजनेतर्गत कोणकोणत्या योजनांचा समावेश करावा याचा अंतिम निर्णय घेण्याचे अधिकार यापुढे आदिवासी विकास विभागाकडे राहणार असल्याने, या संदर्भात सामान्य प्रशासन विभाग रूल्स ऑफ बिझनेसमध्ये आवश्यक ती तरतूद करील.
- ४) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात म्हणजे एकात्मिक आदिवासी विकास गट क्षेत्रात) व उपयोजना क्षेत्राबाहेरील (म्हणजे माडा, तिनी माडा सहीत उर्वरित क्षेत्रात) आदिवासींच्या विकासावर करावयाची तरतूद ही एकूण नियतव्ययाच्या अनुक्रमे ७५% व २५% अशी असावी.
- ५) आदिवासी उपयोजनेतर्गत जास्तीत जास्त योजना या जिल्हास्तरीय असाव्यात व त्यासाठी एकूण नियतव्ययापैकी

६० ते ७०% निधी उपलब्ध करण्यात यावा. ज्याप्रमाणे जिल्हा वार्षिक योजना ही नियोजन विभागातर्फे अंतिमरीत्या मंजूर करण्यात येते, त्याप्रमाणे जिल्हा वार्षिक आदिवासी उपयोजना ही आदिवासी विकास विभागाकडून मंजूर करण्यात येईल.

- ६) सन १९९३-९४ च्या वार्षिक योजनेमधील जिल्हा योजना तयार करण्याची प्रतिक्रिया आता पूर्ण झाली आहे. सबब, जिल्हा योजनेतील आदिवासी उपयोजनेच्या भागास सुद्धा अंतिम स्वरूप देण्यात आले आहे. याप्रमाणे तयार झालेल्या जिल्हा वार्षिक उपयोजनेत आवश्यकतेनुसार काही थोडे बदल करून, तसेच स्टेट पूल व स्टेट सेक्टरमधील योजनांना अंतिम स्वरूप देऊन सन १९९३-९४ ची आदिवासी उपयोजना तयार करण्यात यावी.
- ७) वरीलप्रमाणे सर्व विकास क्षेत्रवार कार्यक्रम व प्रस्तावित तरतुदी या सर्वांची गोळा बेरीज करून आदिवासी उपयोजनेला अंतिम स्वरूप देण्याची कार्यवाही आदिवासी विकास विभागाने पूर्ण करावी व सध्याच्या कार्यपद्धतीनुसार ज्याप्रमाणे करण्यात येते, त्याप्रमाणे एकत्रित मागणीद्वारे या तरतुदी अर्थसंकल्पात समाविष्ट करण्याचे कामही आदिवासी विकास विभागानेच करावे. आदिवासी उपयोजनेतर्गत करण्यात आलेल्या तरतुदी आदिवासी उपयोजनेबाहेरील प्रयोजनासाठी वळवून वापरता येणार नाहीत हा जो दंडक आहे तो यापुढेही पाळण्यात यावा.

हा शासन निर्णय नियोजन विभागाच्या अनौपचारिक संदर्भ क्र. १९९/यो. १, दिनांक. २८ ऑगस्ट, १९९२ व वित्त विभागाच्या अनौपचारिक संदर्भ क्र. १७१९/व्यय-११, दिनांक ४ सप्टेंबर १९९२ नुसार पूर्वसंमतीने निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

सू. राममूर्ती,
मुख्य सचिव, महाराष्ट्र शासन

□ □ □

१९९३

मुद्रणस्थळ : शासकीय फोटोडुप्लिको मुद्रणालय, पुणे ४११ ००१

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute,
Maharashtra State, Pune - 411 001

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for Contributors

The manuscripts to be published in this Bulletin should be type written in double space on one side of the paper and carefully edited for matter as well as language and corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings and sub headings. Tables should be preferably incorporated in the body of the paper with relevant interpretation. Charts and Maps should be in black and white only.

Manuscripts are not returned.

The views expressed by the authors do not necessarily reflect the views of the Government, and the Editor is not responsible for the views expressed by the authors.

Ten off-prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the Contributor. Remuneration at the rate of Rs. 10 per printed page and maximum Rs. 30 for an article will be paid. All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune - 411 001

Registration No. RN-37438/79

FORM IV

(See Rule 8)

1. Place of Publication .. 28, Queen's Garden, Pune - 411 001
2. Periodicity of Publication .. Bi-Annual
3. Printer's Name .. Manager, Photozinco Press, Pune - 411 001
Nationality .. Indian
Address .. Photozinco Press, Pune - 411 001
4. Publisher's Name .. N.P. BHANAGE, I.A.S.
Nationality .. Indian
Address .. 28, Queen's Garden, Pune - 411 001
5. Editor's Name .. N.P. Bhanage I.A.S.
Nationality .. Indian
Address .. 28, Queen's Garden, Pune - 411 001

I N.P. Bhanage, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

N.P. BHANAGE
(Signature of Publisher)

Dated 31st March, 1993